

Вызваленне сіл

(Раман)

X¹⁾

Праз апушчання шторы гатэлю „Парыж“ у вакно пакою, які займаў японскі вучоны Фуказавя Токудзо, палахліва глядзелі ўслед аўто з дэлегацыяй тры чалавекі.

Крыху адсунуўшы шторы, ледзь ня душачыся ад сьмеху выглядаў сын фрау Амаліі Фрыц. За ім, узяняўшыся на цыпачкі, стаяў дужы матрос. А вакол іх бегаў, стараючыся зазірнуць у шчыліну, нязвычайна перапалоханы і ўстрыможаны хударлявы чалавек. Японскія акулёры зьехалі яму на кончык носу, гальштук зьбіўся на бок.

— Паехалі!—гучна абвясціў матрос.

— Паехалі! Ох-ха-ха-ха!— пакаціўся з рогату на канапу Фрыц і крыкнуў праз сьмех:— панове, вылязай! Небясьпекі няма!

Адразу-ж з-за парт'ер, з кожнага кутка экзатычна ўпрыгожанага пакою павысыпалі шумлівыя буршы, з рогатам пасядалі на нізенькіх пуфах, канапах, дыванох.

— Ох-хо-хо..! каб яго, гэтага Фрыца!

— Ой, не магу, панове!—рагатаў сухаваты, высокі, Леапольд і паказваў пальцам на хударлявага чалавечка, падобнага да японца.

— Ой, зірнеце на гэтага гэніяльнага вынаходцу!

І яшчэ мацнейшы рогат разьлэгся па пакоі.

— Ну, што? Не казаў я табе, Ганс? Не казаў я вам, панове, што наладжу ў Бэрліне, добрыя забаўкі? Га?

— Гох нашай карпарацыі! Гох Фрыцу!—крыкнуў вуграваты тонкі студэнт, і ўсе, падкінуўшы ўгару шапачкі, крыкнулі з рогатам.

— Гох! Гох! Гох!

1) Пач. гл. у „Маладняку“ № 7.

Чырвонарукі матрос раздушыў пад сабою крэсла і, захоплена махаючы кавалкам квяцістае тканіны, крычаў:

— Hoch!! Vive!... Ур-р-а!

Нават перапалоханы чалавечак хіхікаў дробненькім, як гаро-хам сыпаў, старэчым сьмехам. Потым ён зрабіўся сур'ёзным і, заклікаючы да спакою, закрычаў:

— Панове! Студэнты! Студэ-эньцікі!

Ніхто яго ня слухаў і чалавечак дарэмна чапляўся то за высокага Леапольда, то за тоўстага Фрыца, паўтараючы:

— Панове, зразумейце—я больш не магу! Ну, пажартавалі і досыць. Спынім гэту дурную камэдыю!

Рогат рабіўся ўсё гучнейшым.

За паўтары тыдні да гэтага з чыннага доміку фрау Амаліі з вясёлаю гамонкаю выйшла група маладых буршаў на чале з тоўстым чырвонашчокім Фрыцам. Ён і яго таварышы толькі ўчора прыехалі з Гайдэльбэрскага унівэрсытэту і яны меліся слаўна прабавіць свае вакацыі ў шумлівым Бэрліне, далёка ад унівэрсытэцкага гарадку Гайдэльбэргу.

— Што, Ганс, не казаў я табе, што ў мамахэн мы знойдзем патрэбны прытулак для нямецкага бурша?—крыкнуў, абыймаючы таварыша, тоўсты Фрыц.

— Так,—пахмура сказаў сухаваты высокі Леапольд,—але-ж ты абяцаў нам нязвычайныя забаўкі... Дзе яны? Можна паду-маць, што ўсе вакацыі ты пратрымаеш нас каля падолу фрау Амаліі.

— Не,—вясёла адказаў Фрыц.—Я абяцаў сваёй карпарацыі знайсці ў Бэрліне добрыя забаўкі і я выканаю абяцаньне... Але трэба пашукаць.

— Трэба,—перадражніў Ганс,—а куды мы зараз?

— Зараз?—перапытаў Фрыц. І раптам, лягнуўшы сябе па ілбу, ускрыкнуў:—Зараз мы пойдзем у піўніцу старога Фічэ. Я там ведаю аднаго цікавага чалавека. Клянуся барадою рэктара, мы абляпаем цудоўную справу!

Ён пацягнуў таварышоў па шырокай вуліцы. Студэнты ішлі, гучна рагочучы. Стрэчныя стараніліся, даючы ім дарогу. Нейкі паважны стары паглядзеў ім усьлед і, паківаўшы здаволена галавою, праказаў:

— Буршы!... вясёлы народ... моладзь.

І, яшчэ раз кіўнуўшы сіваю галавою, пакрочыў далей.

У піўніцы старога Фічэ сухаваты, з рэдзенькаю мангольскаю бародкаю, генэрал Белакапыцін перакуліў чарку шнапсу і, гучна крахтануўшы, расчулена сказаў суседу:

— І вось, даражэнькі мой, пройдзеш так вось горда па фронце... Шэрагі стаяць, не паварушацца... Парад. Роўна стаяць падлюгі... Пройдзеш, скажаш: Слаўныя арлы, малайцы лейб-гвардзейскага палка яго вялікасьці...“

Старэнькі генэрал ня скончыў і апусьціў на заліты столік галаву з рэдзенькімі валасамі.

Дужы матрос бяз шапкі ў падранай куртцы бяздумна глядзеў на Белакапыціна і, не разумеючы мяшанае з нямецкаю расійскае мовы, парываўся сам расказаць:

— Мой п-параход адыходзіў увечары... І павяла-ж мяне нячыстая ў тую піўніцу... А цяпер-вось... Гэй там! Шнапсу!

Крывы гаспадар жвава падбег і, змахнуўшы крошкі, паставіў новую бутэльку:

— Бог цябе не забудзе, матросікі!...—сьлязьліва сказаў генэрал, прымаючы чарговую чарку.—Дык вось, як гэта я казаў?

У піўніцы прыбаўлялася народу. Грузны, абадраны дзяцюк міргнуў нешта гаспадару і сеў за вольны столік, цяжка азіраючыся вакол.

— Шнапсу!

— За тваё здароўе...

У піўніцы ўзьнімаўся яшчэ большы гармідар. Крывы гаспадар усё шпарчэй завіхаўся каля брудных столікаў і, лісьліва кланяючыся наведвальнікам, адчыняў новыя і новыя бутэлькі.

П'яны матрос ужо абнімаў кашчавага генэрала і, плачучы расказваў:

— Я выйшаў толькі на гадзіну... „Гамбург“ адыходзіў аб адзінацатай увечары... Мы слаўна прабавілі час у гэтай тавэрне... Але прагнуўся я ў цягніку на Бэрлін... „Гамбург“ паплыў без мяне... Чаго, пытаюся я, чорт пагнаў мяне ў Бэрлін?..

Матрос крычаў на вуха генэралу, але той толькі нешта расчулена мармытаў і лез палавацца.

— Я сышоў на вакзале з пяцьцю маркамі.. Мне не папасыці ўжо на „Гамбург“... Шнапсу!—крыкнуў матрос, грукаючы кулаком.

Дзьверы шырока расчыніліся, у піўніцу ўваліліся на чале з тоўстым Фрыцам буршы. Яны з рогатам, з гвалтам ссунулі адзін да аднаго чатыры столікі і заказалі піва.

Тоўсты Фрыц узяў руку, заклікаючы да парадку, і пачаў:

— Панове! Я маю надзвычайны плян! Толькі ў галаве члена нашае карпарацыі мог узьнікнуць такі грандыёзны плян. Увага, панове!

Фрыц палез ў кішэню і выцягнуў адтуль дробна сьпісанья пакамечанья паперкі.

— Як я вам ужо казаў,—урачыста пачаў ён,—у маёй мамахэн кватэруе савецкі інжынэр Богуш. З ім таварышкуе вядомы вам Оскар Штальман. Але ня ў гэтым рэч. Справа ў тым, што яны абудвы апошнім часам звар'яцелі!..

Буршы голасна зарагаталі, а высокі Леапольд запытаў:

— А гэтыя паперкі што азначаюць?

— Глядзеце, панове!—закрычаў Ганс.—Нейкія формулы! Матэматыка, ратуйце!—нібыта спалохаўся ён.

— Увага, панове!—крычаў Фрыц.—Увага! Цяпер самае цікавае Справа ў тым, што гэтыя вось паперы і ёсьць прычына вар'яцтва нашага кватэранта і гэр Штальмана. Я ня ведаю, адкуль яны гэта ўзялі, але ад іх яны згубілі ўвесь свой спакой. Яны насіліся з імі, як шалёныя. Ну, я, каб на спакоі дасьледваць гэта, скраў паперкі і..

— І што?—зацікаўлена запытаў вуграваты бледны бурш.

— Нічога!—спакойна адказаў Фрыц.—Яквыявілася, гэта—цэлая дысэртацыя пра атамную энэргію, пра якую цяпер гэтак многа, трубяць. Апрача таго, тут ні пачатку няма, ні канца!..

— Ды нам зусім няцікавы гэтыя формулы!—раззлаваўся кашчавы Леапольд.—Гавары, што ты надумаў!

Фрыц з таемным выглядам сьцішыў таварышоў і сказаў:

— Справа ў тым, панове, што тут трактуецца пра нейкі дурны атамны апарат, нязвычайнае сілы!..

— Ого!—хорам ускрыкнулі буршы.

— Ня турбуйцеся, панове!—ізноў узяў руку Фрыц.—З гэтых лісткаў усё роўна нічога нельга зразумець. І наогул атамны—глупства! Але гэты таемны апарат, пра які пішацца тут, наштурх-

нуў мяне на цікавыя думкі. Панове!—урачыста сказаў ён.—У мяне да паслуг нашае карпарацыі ёсьць грандыёзны плян. Вы памрыце са здзіўленьня, выслухайшы яго.

Буршы шчыльней згруппаваліся вакол Фрыца і пачалі слухаць. Дружны рогат выбухаў між імі. Яны ўзбуджана размахвалі рукамі і то крычалі на ўсю піўніцу, прыцягваючы агульную ўвагу, то таемна шапталіся паміж сабою.

Нарэшце Фрыц скончыў. Буршы, душачыся ад сьмеху, чынна паселі на свае месцы, а Фрыц загадаў новую порцыю шнапсу і піва і вылез з-за століка. Ён пайшоў да п'янага генэрала.

— Гэр Белакапыцін!—далікатна схіліўся ён над ім.—Можна вас запрасіць у нашу кампанію?

Відаць, генэрал ведаў раней Фрыца, бо адразу пазнаў яго і зараз-жа ўстаў, але, зірнуўшы, на матроса, сеў ізноў.

— Я н-не магу пакінуць м-майго таварыша! Знаёмцеся,— п'яна сказаў генэрал.—М-матрос баявога гамбургскага крэйсару Джон... Джон... я забыўся ягонае прозьвішча. Увогуле ён п'яны трапіў у Бэрлін і прапіўся ў дым...

Генэрал уздыхнуў, аддыхваючыся ад гэтае колькасьці праказаных слоў.

Фрыц зірнуў на таварышоў, але буршы ўжо крычалі з-за столікаў, рагочучы і махаючы рукамі:

— Вядзі іх! Вядзі абодвух!

— Ого! Тыпы якія!..

— Гэты стары нагадвае мне кітайскага хунхуза!

— Але, у ім нешта ёсьць...

— А гэты матрос! Ганс, бачыш?

— Ха-ха-ха! Дзе яго параход?

— Не! Гэты стары—сапраўдны кітаец.

— Гэта расійскі былы генэрал Галяктыён Белакапыцін!—адрэкамэндаваў генэрала Фрыц.—Мой нядаўны знаёмы.

— В-вітаю в-вас, нямецкае студэнцтва... моладзь... Гайдэль-дэль-бэрг... карпарацыі... дуэлі...—мармытаў генэрал, соваючы рукі і слязьліва ўсьміхаючыся.—Моладзь... Н-надзеі буд-дучага...

Буршы пасадзілі паміж сабою генэрала і каля яго—матроса.

— За ваша здароўе, Галяктыён!—узьяў чарку Фрыц.

— Дзякую, дарагія студэнцікі!—расчулена мармытаў Белакапыцін.—П'ю за прагрэс, за слаўных студэнтаў!

Gaudeamus igitur,
Juvenes dum sumus.
Post jucundam juventutem...

п'яна зацягнуў ён, але спыніўся і змоўк, ківаючы галавою.

Матрос, седзячы каля яго, сурова перакульваў чарку за чаркаю і ўвесь час махаў з адчаем рукою.

— Ну і няхай... хай сабе...—мармытаў ён.

— Шаноўны гэр Белакапыцін! — зьвярнуўся да генэрала Фрыц.—Мы даведаліся, што ў вас цяпер некаторыя цяжкія матар'яльныя абставіны...

— Так...—кіўнуў галавою Белакапыцін.—Бальшавікі ў мяне забралі ўсё. Вось...—ён паказаў урачыста на матроса, —сей матрос з ангельскім імем сёння падтрымліваў мяне!

— Джон пайшоў ня ў той рэйс,—пахмура сказаў матрос і перакуліў яшчэ чарку.

— Дык вось, гэр Белакапыцін, — не сунімаўся! Фрыц.—Наша карпарацыя Гайдэльбэрскага унівэрсытэту...

— Гайдэльбэрг... Гайдэльбэрг...—патэтычна пачаў генэрал.—Горад навукі, горад храмаў навукі...

— Наша карпарацыя вырашыла дапамагчы вам, генэрал, у вашым цяжкім становішчы некатораю грашоваю сумаю...

— Бог вас аддзякуе, панове!

Відаць, яму, п'янаму, не здалося гэта асабліва дзіўным.

— Карпарацыя бярэ на сябе абавязак выплаціць вам, генэрал, суму, якое хопіць, каб пражыць бяз клопатаў цэлы месяц.

Генэрал здзіўлена разявіў рот.

— Апрача таго,—гаварыў далей Фрыц і ўсё буршы сьцьвярджалі яго словы:—карпарацыя на працягу месяца аплатае вам чалавека для дробных паслуг...

Фрыц павярнуўся да матроса і сказаў:

— Прабачце, я ня ведаю вашага прозьвішча, вы можа згодзіцеся паступіць на службу да генэрала Белакапыціна? Запэўніваю, што аплатаю будзеце здаволены.

Матрос абьякава кіўнуў галавою.

— Вось Вам, гэр Белакапыцін ваш слуга, ваш... ваш...

— Ад'ютант!—прахрыпеў генэрал.

Ад усяго таго, што здарылася, яго хмель пачаў праходзіць і ён яшчэ больш здзіўлена запытаў:

— Вы гэта сур'ёзна? Завошта?

Буршы, як сур'ёзнай кіўнулі галовамі, а Фрыц, мякка паціснуўшы Белакапыціну руку, сказаў:

— Мы робім гэта, шануючы ў вашай асобе, генэрал, расійскую культуру, затаптаную барбарамі-бальшавікамі...

— Так, так...—ізноў расчуліўся генэрал.

— Але, вы—сказаў Фрыц,—вы за гэта павінны нам зрабіць невялічкую паслугу.

Фрыц нізка нахіліўся да генэрала Белакапыціна і пачаў нешта ціха тлумачыць яму. Генэрал уважліва слухаў, усё больш здзіўляўся, рухам галавы адмаўляўся, але Фрыц настойліва шаптаў:

— Гэта-ж не надоўга, генэрал! Паверце, вы нам зробіце вялікую ласку.

Генэрал задумаўся, паварушыў рэдкімі вусамі і працягнуў руку:

— Groшы зараз!

Буршы вясёла зашумелі. Фрыц даў грошы, схаваў расьпіску і сказаў генэралу.

— А цяпер, гэр Белакапыцін, дазвольце разьвітацца. Вы перасяляецеся ў гатэль „Парыж“. Так? І будзьце ласкавы заўтра прыйсьці аб адзінаццатай гадзіне да краўца Мюльера на Ляйпцыгерштрасэ.

Буршы дырамонна разьвіталіся з генэралам і з рогатам выйшлі.

Назаўтра гэр Мюльер, кравец на Ляйпцыгерштрасэ, быў зьбянтэжаны нязвычайным заказам.

Аб адзінаццатай гадзіне ў яго майстэрню ўвайшлі два дзіўных чалавекі. Адзін з іх быў сухаваты, зморшчаны стары з простым павайскаваму станам, другі—высокі, дужы дзяцюк у вопратцы, якая крыху нагадвала матроскую форму. За імі ўвайшоў яго даўны заказчык Фрыц і, прывітаўшыся, сказаў:

— Гэр Мюльер, гэтым паном патрэбна, як хутчэй справіць японскія гарнітуры. Асабліва вось гэтаму шаноўнаму старому. Вы ня ведаеце, хто гэта? Гэта славуты японскі вучоны, прафэсар...

Фрыц вымавіў нейкае дзіўнае прозьвішча, якога так і не запомніў гэр Мюльер.

Японскі прафэсар непакойна кашлянуў, а гэр Мюльер зьбянтэжана агледзеў усіх іх і замяшана сказаў:

— Але-ж паслухайце... Гэта мне ў навіну. Я ніколі ня шуў японскіх гарнітураў.

— А цяпер пашыце!—безапэляцыйна сказаў Фрыц і пераканаўчым тонам дадаў:—прафэсар вам добра заплодіць. Мы вам увогуле пакажам, як шыць.

Гэр Мюльер яшчэ раз здзіўлена агледзеў іх і пачаў праглядаць камплект часопісаў мод.

Японскі прафэсар сарамліва пераступаў з нагі на нагу. Рэдкія валасы на ягонай барадзе глядзелі ўва ўсе бакі. Раскосыя вочы з чырвонымі павекамі і мяшкамі пад імі былі мутныя.

За ім, пачціва выцягнуўшыся, стаяў слуга, хаваючы ў шматкі падзёртае вопраткі вялізныя чырвоныя рукі. Вочы яго зьбянтэжана міргалі і блукалі па пакоі. Але па выглядзе было відаць, што слуга не японец.

На дзвяхрох майстэрні гэр Мюльера было вывешана:

*„Краўца няма ўдварэ
Просьцяць зайсьці заўтра“*

Калі-б хто ўвайшоў у пакой, дык убачыў-бы там сярод раскіданых шаўковых ярка-расквечаных тканін зусім голуя постаць японскага прафэсара. На мэтр ад яго, пачціва выцягнуўшыся, нярухома стаяў слуга яшчэ ў тэй самай падзёртай вопратцы, а каля прафэсара завіхаўся зусім зьбянтэжаны няшчасны кравец гэр Мюльер.

— Прафэсар,—з павагаю гаварыў з крэсла Фрыц,—здаецца, ў вас, у Японіі, споднікаў ня носяць. На голае цела, як даведаўся гэр Мюльер, на сьцёгны накручваецца белае, тонкае „юмодзі“, нешта накшталт нашага рушніка, потым—халацік з тонкае шаўковае сьветлае тканіны, так званы „дзібан“. На „дзібан“, калі халодна, апранаюць яшчэ халацік з шэрсьці—„сітачы“, але цяпер лета і таму хопіць „кіmano“. Гэр Мюльер, паклапацёся, каб кіmano было як мага з ярчэйшага, квяцістага шоўку. Годнасьць прафэсара не дазваляе яму хадзіць у простым кіmano.

Японскі прафэсар пешта незадоленна прабурчэў, на чужой мове. Выразна пачулася:

— ... в-вашу маць...

Слуга-матрос вясе́ла ўсьміхнуўся, пачуўшы знаёмыя словы, якія ён часта чуў у часе плаваньняў па чужых партох, а Фрыц устрывожана падняўся і сказаў краўцу:

— Прафэсар думае, што ў эўропейскіх умовах ня зусім ёмка хадзіць бяз споднікаў. Прыдзецца вам, гэр Мюльлер, дастаць трусікі.

Прафэсар уважліва разглядаў сябе голага ў высокае люстра. Выхлае, кашчавае цела яго было нейкага нявыразнага жоўтага колеру. Гострыя рабрыны выпіналіся пад скураю. У цёмных зморшчках жылот канчаўся тонкімі, як запалкі, нагамі, якія густа парасьлі рыжымі валасамі.

— Мер-рзосьць,—прабурчэў „прафэсар“.

І, агледзеўшы ў люстра заднія часткі, дадаў:

— Без-зобразіе!

Відаць, прафэсар быў крыху незадолены сваім выглядам, але Фрыц, не зразумеўшы па-японску, падагнаў краўца:

— Хутчэй-жа, гэр Мюльлер, трусікі! Прафэсар трывожыцца.

Пакрэхтваючы, прафэсар нацягнуў трусікі. Цяпер гэр Мюльлер завіхаўся, прымерваючы надзвычай тонкія белыя шоўк, робячы адзнакі на кавалку паперы.

— Гэр Мюльлер!—ня сунімаўся Фрыц.—Дзібан вы зробіце потым. Зараз лепш пачнеце кімано. Не стаяць-жа прафэсару голым! Так, вась гэта тканіна падыйдзе. Не падшкодзілі-б буйнейшыя кветкі, але нішто.

Кравец прымерваў на худыя прафэсаравы плечы ярка-расквечаныя шоўк і клапаціўся:

— Можа-б тут абарачку, прафэсар? А? Як у вас? На мой погляд, тут абавязкова трэба зрабіць столку.

Маўклівы прафэсар нешта прабурчэў і з адчаем зьвярнуўся да Фрыца, супроць нечага пратэстуючы.

— Гэр Мюльлер!—паслужліва сказаў Фрыц.—Прафэсар хоча мець гарнітур хутчэй. Прысьпешце работу.

Нарэшце гарнітур быў скончаны. Кравец паднёс да прафэсара нязвычайна доўгі і шырокі пояс з багата вышытае расквечанае тканіны.

— Ну вось і „обі“!—здаволена сказаў Фрыц.—Цяпер, здаецца, усё. Акуляры!—раптам ускрыкнуў ён.—Японскія акуляры! І што на галаву? Гэр Мюльер,—зьвярнуўся ён да краўца:—пашлеце, калі ласка, па акуляры. Вялікія рагавыя акуляры. На галаву няхай сабе ўжо купяць звычайны капялюш чорнага колеру з шырокімі палямі. Хутчэй!

З прафэсаравым слугою была скончана хутка.

— Слуга ў прафэсара не японец. Яму можна, даць просты прыстойны эўропейскі гарнітур,—сказаў Фрыц краўцу.—Бачыце, гэр Мюльер, шанюнага прафэсара і яго слугу ўчора ноччу абрабавалі на вуліцы, калі прафэсар выходзіў на пагулянку, і таму яны ў гэткім становішчы.

— Адкуль яны прыехалі?—пацікавіўся гэр Мюльер.

— З Гайдэльбэргу!—не запнуўшыся, адказаў Фрыц.—Прафэсар рабіў у нашым унівэрсытэце даклад пра дасягненьні японскае навукі і адтуль разам са мною паехаў у Бэрлін. Шчыры дзякуй, гэр Мюльер. Колькі вам належыць? Бывайце!

XI

З таго часу генэрал Белакапыцін шмат чаго перажыў. Сказаць папраўдзе, ён ужо з першага дня шкадаваў, што ўблытаўся ў гэту непакойную гісторыю, але перспэктыва забясьпечанага жыцьця на цэлы месяц спакусіла яго. Дужа нехацелася вяртацца ізноў у брудную каморку пад самым дахам вялізнага дому і жыць з дня ў дзень на злыбедныя капейкі, якія так неахвотна кідаў расійскаму эмігранту чужы Бэрлін.

Але гэтыя трывожныя, хоць і забясьпечаныя, дні змучылі ўшчэнт генэрала Белакапыціна.

Пачалося з таго, што яго апранулі ў недарэчныя японскія ўбраньні і ўдзяўблі ў галаву ягонае новае імя—Фука-за-ва Току-дзо. Потым тры дні ў гэтым воў пакоі дурныя буршы навучалі яго недарэчнай ролі японскага вучонага-вынаходцы. Вучылі як сядзець на скурчаных нагах, вучылі дзівацкім гэстам і паклонам і нарэшце—самае цяжкае...

Раніцою прышоў Фрыц і сказаў суровым і безапэляцыйным тонам:

— Цяпер вы павінны вучыць японскую мову. Нам засталася два дні.

Сьвяты божа, што гэта была за навука! З тоўстага лексыкону Фрыц выцягваў языкаломныя жудасныя словы і прымушаў завучваць.

— Пане Белакапыцін!—казаў ён.—Запомніце: „Домо-арігато-годза-імасу“ азначае—„дзякуй“,—і тлумачыў далей:—у гэтым цудоўным сказе, ведаеце, паняцце „дзякуй“, выражае толькі адно слова, а менавіта—„арігато“, а рэшта: „домо“, „годза-імасу“—так сабе, для большае далікатнасьці. Не забудзьцеся на тое, каб пры звароце да чалавека ўжываць часьцінку „сан“. Гэта азначае вяршыню далікатнасьці. Гэта азначае, што вы зьвяртаецеся не да тае асобы, з якою гаворыце, а да цені яе, да яе другога духа, ці што, не жадаючы турбаваць самога суразмоўцу. Японцы—далікатны народ!—навучальна паўтараў Фрыц.

Цэлыя дні бедны генэрал Белакапыцін мусіў, седзячы на ўласных скурчаных нагах, завучваць: „оно“—мужчына, „мэно“—жанчына,—„оокуноканэ“—грошы, „амакі“—салодкі, „ямаві ару“—хворы, „конніцы“—сённяя, „коко“—тут...

Потым Фрыц пачаў вучыць японскаму лічэньню. Бадай ня вывіхнутым языком Белакапыцін паўтараў за ім:

— „Фіто—1, фута—2, мі—3, іо—4, іцу—5, му—6, нана—7, іа—8, коконо—9, тоо—10.

І нарэшце Фрыц закончыў сваё навучаньне вельмі мудрым выслоўем, якое ён раіў Фуказаву Токудзо ўжываць у гутарцы з наведвальнікамі:

Бедны генэрал абліваўся потам, завучваючы яго:

—„Кангае но наі ханасі во суру іорі ва дамантэ іру хо гаіі то омоу“. Гэта азначала—„Я мысьлю, што лепш маўчаць, чым гаварыць неразважліва“.

— Гэта вам можа спатрэбіцца,—казаў Фрыц.

На другі і апошні дзень навучанья Фрыц прышоў надвычай захоплены і ўсхвалявана сказаў:

— Гэр Белакапыцін, вы павінны яшчэ вывучыць гэты цудоўны верш! Гэта для таго, каб падумалі, што вы добра знаёмы з мастацтвам.

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

— Паслухайце, панове,—зъявруўся ён да буршаў,—якое хараство!

І, стаўшы ў позу, Фрыц з чуласьцю прачытаў:

Іро ва нівовето, дзірінуру во.
Вака іо тарэ со дзуне нарамун?
У-ві но оку яма кефу койетэ,
Асакі юемісі, ефі мо сесу...

— Вы ведаеце, што гэта азначае?—захоплена сказаў буршам Фрыц.—Тут сказана, што

Жоўкнуць фарбы, зьнікаюць водары.
Што вечнага, сталага ў гэтым сьведзе?
Дзень тоне ў глыбіні быцця,
Як сумная мара зьмярцьвелае думкі“...

І генэрал Белакапыцін пачаў завучваць верш.

На трэці дзень, калі навучаньне было закончана, выявілася, што генэрал Белакапыцін пазабываў усё, што вучыў. Гэта было жахліва! Фрыц перад усімі буршамі сароміў яго ў дурноце, беспамятнасьці. Ён дзівіўся, як гэта генэрал Белакапыцін ня мог засвоіць гэткае цудоўнае, прыгожае мовы.

Але, на шчасьце, дзэве рэчы засталіся ў памяці генэрала Белакапыціна. Гэта—слова „арігато“ (дзякуй) і філёзофска-разважлівы радок з вершу:

Вака іо тарэ са дзуне нарамун? ¹⁾

Гэтым лексыконам і апэраваў потым генэрал Белакапыцін.

Няшчасьці пачаліся з чацьвертага дня.

Раніцою Фрыц пасадзіў Белакапыціна ў круг буршаў і сказаў.

— Слухайце ўважліва! З гэтага дня вы ёсьце ня хто іншы, як вялікі японскі вучоны імя Фуказава Токудзо. Вы ўсё жыццё працавалі над праблемаю скарыстаньня ўнутрыатамнае энэргіі. Што гэта азначае,—ня ваша справа, толькі запомніце добра пра атамы. Чуеце—„атам“! Далей! Вы вынайшлі нязвычайны апарат—атамір, машыну страшнае разбуральнае сілы. Вы прыехалі ў Бэрлін з Японіі, вандруючы па Эўропе, і па нямецку гаворыце дрэнна. Я буду вам за перакладчыка. Зразумелі?

¹⁾ Што вечнага, сталага ў гэтым сьведзе?

Праз гадзіну высокі Леапольд прынёс дзіўную прыладу—цэлую сыстэму трубак, спружын, колцаў,—да якое няшчасны Фуказавя Токудзо баяўся дакрануцца.

— Гэта рэч,—урачыста сказаў ён таварышоў,—уяўляе сабою спалучэньне частак прымусу, пульвэрызатару, мышалоўкі, вэльсыпэду і інш., і інш., і інш., а для вас, пане Фуказавя Токудзо, гэта—пякельны апарат страшэннае зьнішчальнае сілы—атамір вашае ўласнае канструкцыі.

І з урачыстым паклонам Леапольд перадаў апарат генэралу.

Пад вечар таго-ж дню ў пакой уляцеў, запыхаўшыся, Фрыц і крыкнуў таварышом:

— Пачынаецца! Хавайцеся! Пане Фуказавя Токудзо, пачынайце сваю ролю!

Буршы пахаваліся за шчыльныя парт'еры. Фрыц пасадзіў генэрала Белакапыціна на дыван і паставіў каля яго нярухомага матроса. З хвіліну панавала цішыня. Пан Белакапыцін зьбянтэжана лыпаў вачыма.

— Раптам расчыніліся дзьверы і ў пакой увайшоў танклявы завіхасты чалавечак. Ён далікатна ўзняў капялюшык і запытаўся.

— Прабачце... гэта тут спыніўся японскі вучоны?...—чалавечак зазірнуў у блёкнот...—японскі вучоны Фуказавя Токудзо?

Фрыц штурхануў пана Белакапыціна, і ён, палняўшыся, цырамонна пакланіўся чалавечку. Тады той у вокамгненьне вынуў вечнае пяро, разгарнуў блёкнот і засыпаў часта словамі:

— Дазвольце, дазвольце, шаноўны Фуказавя Такудзо... Я карэспандэнт бэрлінскае газеты, Паўль Крумэр... Буду вельмі шчасьлівы, калі вы будзеце такі ласкавы... Маленькае інтэрв'ю... Дасягненьні японскае навукі... Ваша вынаходка...

Фуказавя Токудзо зьбянтэжана глядзеў на рэпарцёра і маўчаў: Тады Фрыц выступіў наперад і з паклонам сказаў:

— Пане карэспандэнт, паважаны Фуказавя Токудзо дрэнна гаворыць па-нямецку. Я буду вам за перакладчыка. Дазвольце прадставіцца — студэнт Гайдэльбэрскага унівэрсытэту Фрыц Опэльгайм.

Фрыц звярнуўся да Фуказавя Токудзо і гучна запытаў:

— Вака іо тарэ со дзуне нарамун?

— Со дзуне нарамун... аргато...—хрыпла адказаў генэрал Белакапыцін.

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

Фрыц жвава павярнуўся да рэпарцёра і з паклонам сказаў:
— Гэр Фуказава Токудзо згодзен даць вашай газэце кароткае інтэрв'ю.

Тады пачалося нешта страшнае.

Рэпарцёр сыпаў хуткімі запытаннямі. Фрыц расказваў яму нейкія нязвычайныя казкі пра атамы, апарат, японскую навуку, знатнае паходжаньне Фуказава Токудзо, а рэпарцёр, чырвоны ад хваляваньня, шпарка чыркаў у блёкноце і ўсе запытваў, запытваў...

— О, гэта надзвычайна...—гістэрычна ўскрыкваў ён, чыркаючы. Адкідаючы блёкнот, ён хапаў фотаапарат і знімаў Фуказава Токудзо, матроса Джона, Фрыца. Потым ізноў пачынаў распытваць і зноў чыркаць.

Спачатку генэрал Белакапыцін быў як аслупянелы. Потым ён пасьмялеў. Зусім спакойна ён успамінаў вывучаныя словы і адказваў імі на штохвілінныя далікатныя звароты да яго Фрыца. Ён сьцьвярджаў, што зьяўляецца вынаходцам дзіўнага разбуральнага апарату, што разьвязаў праблему скарыстаньня ўнутрыатамнае энэргіі, што ён нашчадак славурых японскіх князёў і г. д. і г. д. Слуга-матрос, выцягнуўшыўся, нярухома стаяў каля яго і глядзеў на рэпарцёра.

У канцы Фуказава Токудзо сапраўды пачаў рабіць вынаходкі. Ён вырашыў, што ягоны запас японскіх слоў занадта бедны і рашыў папаўняць яго сваімі новатворамі. Для гэтага ён перастаўляў наадварот расійскія словы і спакойна арудваў імі ў гутарцы з карэспандэнтам. Пазьней, калі круткі рэпарцёр пачаў ужо злаваць яго і калі яму абрыдзела гэта ўсё, ён крыкнуў на разьвітаньне моцную расійскую лайнку ў „японскім“ вымаўленьні.

Рэпарцёр на гэта ўдзячна пакланіўся і выйшаў, узрушаны і шчасьлівы.

Буршы рагаталі як шалёныя.

Штодзень прыходзілі рэпарцёры, пстрыкалі фотаапаратамі чыркалі ў блёкнотах. Генэрал Белакапыцін увайшоў у ролю і прымаў наведвальнікаў з гордым спакоем азіяцкага вяльможы, дырамонна кланяючыся, частуючы гарэлкаю „сакэ“ і таемна паказваючы апарат.

Яшчэ першаму рэпарцёру ён паказаў пажоўкляя, укритыя нямецкімі літарамі, формуламі і рысункамі балонкі рукапісу.

Гэты рукапіс яму даў, як пераклад панямецку ягонае працы, Фрыц і загадаў паказаць яго наведвальнікам. Рэпарцёры сьпісвалі з рукапісу, ускрыквалі і зьнікалі. І кожны раз, пасья іхнага адыходу, буршы качаліся са сьмеху па экзатычных дыванох, поўнячы пакой гучным рогатам.

Аднойчы Фрыц увайшоў у пакой заклапочаны і ўсхваляваны.

— Панове,—сказаў ён.—Слава Фуказава Токудзо дайшла да нашых шаноўных прафэсараў і іншых вучоных мумій. Сёньня на пасяджэньні Бэрлінскага Навукавага Таварыства інтэрв'ю Фуказава Токудзо зрабіла нязвычайны спалох. Сюды едзе дэлегацыя. Трымайцеся і сьмейцеся.

Але сьмяяцца ў той дзень не давялося. За апошнімі Фрыцавымі словамі ў пакой уляцеў перапалоханы Отто і крыкнуў:

— Панове! У гатэль прыехаў японскі консул. Зараз ён будзе тут.

Вестка гэта, як громам, ударыла па буршах. Генэрал Белакапыцін пабялеў і затросься, а матрос праз зубы праказаў:

— Тут пахне паліцыяй.

У покоі панавалі спалох. Ніхто ня ведаў, куды кінуцца. Буршы бегалі па пакоі і ўпікалі Фрыцу:

— Добрая забаўка, няма чаго казаць.

— Гэта ўжо ня жарты!

— Тут і да паліцыі недалёка.

Фрыц замяшана глядзеў на сяброў і раптам, ударыўшы сябе ў лоб, крыкнуў:

— Ёсьць! Панове, марш з пакою!

Ён выправіў усіх з пакою, выпхнуў матроса і генэрала Белакапыціна, накінуўшы яму на кіману нечае паліто.

І калі падалі візытную картку консула, Фрыц спаткаў яго зусім спакойны і сказаў, што, на жаль, пана Фуказава Токудзо зараз няма, ён паехаў прагуляцца і што ён заўтра мае быць у японскім консульстве. Пара далікатных, пачцівых слоў і аўто японскага консула ад'ехала ад гатэлю.

Пасья консулавага ад'езду навісла трывога. І калі прыехала дэлегацыя Навуковага Таварыства, буршы пахаваліся і адважны Джон адзін адхіліў ад вялікага Фуказава Токудзо новы візыт

Аж да поўначы сьвяціліся вокны трэцяга паверху „Парыжу“.

Буршы заўтра ад'яжджалі ў Гайдэльбэрг. Канікулы канчаліся, і гэта быў апошні дзень іхных бэрлінскіх забавак.

На стале вясёла іскрыліся бутэлькі, дзынкалі чаркі і гучнае „гох“ мяшалася з песьнямі.

— Усё-ж, Фрыц, мы добра прабавілі час! — зьвярнуўся да чырвонага Фрыца Отто.

— Панове! Гэта-ж цікавейшая камэдыя была! — крыкнуў высокі Леапольд.

— Фрыц надзвычай лоўкі хлопец!

— Гох Фрыцу!

— Гох!

Фрыц чырвоны і здаволены, расказаў таварышом, што яго наштурхнула на гэту камэдыю. Чокаючыся з сябрамі, ён расказваў пра матчынага кватаранта, савецкага інжынэра Богуша, пра дзіўны і нязвычайны рукапіс, які ён прывёз.

— Усё-ж гэта глупства, містыфікацыя, вядома, — пераканана гаварыў ён, — але-ж рукапіс надзвычай усхваляваў гэтага Богуша дый яго сябра Штальмана. Вось я і падумаў, каб даць гэтай містыфікацыі большыя маштабы. І мая спроба ўдалася. За вясёлыя забаўкі, панове!

Фрыц узяў чарку і выпіў.

— А што, калі гэта праўда? Калі гэты атамір існуе? — запытаўся нехта.

— Глупства! — упэўнена сказаў Фрыц. — Я сам калісьці думаў над гэтым пытаньнем. Гэта — утопія. Унутрыатамную энэргію скарыстаць немагчыма. Гэта толькі для фантастычных раманаў гадзіцца.

— Але калі-б гэты атамір існаваў... — задумна сказаў нехта.

— Нашы вучоныя, паколькі я ведаю, адмаўляюць магчымасьць гэтага, — адазваўся з канца стала нейкі чарнявы.

— Я яшчэ ня бачыў сталых людзей, якія-б сур'ёзна гаварылі пра гэта.

За сталом клёваў носам зусім п'яны генэрал Белакапыцін.

Буршы выканалі сваё абяцаньне, ён быў на пэўны час забясьпечаны, і цяпер генэрал быў зусім здаволены.

Позна ноччу буршы сабраліся разыходзіцца. І, калі загрузалі крэслы і буршы пачалі апранацца, здарылася нешта нечаканае.

Каротка хліпнуўшы, раптам пагасла сьвятло. На спалоханыя ўскрыкі паціху расчыніліся дзьверы і нечы халодны голас спакойна вымавіў:

— Рукі ўгору!

Буршы бязвольна апусьціліся на крэслы. Ёхныя рукі мімаволі палезьлі ўгору.

У пакой увайшло некалькі незнаёмаў, якія моўчкі замкнулі за сабою дзьверы. Забішчэлі вочкі электрычных ліхтароў. Нехта жаласна войкнуў. Нехта запратэставаў. Фрыц нэрвова ўзьняўся і дрыжачым голасам запытаў:

— Але-ж па якім праве? Хто вы такія?

Тады да яго падыйшоў чалавек і моўчкі працягнуў яму свастыку. Сьвятло электрычнага ліхтарыка чыркнула па ёй і асьвятліла на момант чорны фашыстоўскі значок.

— Панове!—ізноў загучэў халодны, жорсткі голас.—Спакойна. Не хвалюйцеся. Нічога такога няма. Здаецца, вы—Фрыц Опэльгайм?

Фрыц устаў у халодных дрыготках. Чорная постаць адсунула яго ў бок.

— Хто тут з вас генэрал Белакапыцін?

У адказ пачуўся салодкі храп.

Нехта нэрвова засьмяяўся.

— Выцягнуць яго з-за стала!—загадаў той самы халодны голас.

— Панове! Прашу выходзіць па адным і зараз-жа разыходзіцца па хатах.

Чорныя постаці бліскалі ліхтарыкам кожнаму ў твар і прапускалі. Праз хвіліну пакой апусьцеў. Чуўся салодкі хроп генэрала Белакапыціна і нэрвовае дыханьне Фрыца.

Усё яшчэ ў цемры ўладар халоднага голасу пасадзіў Фрыца на крэсла і сеў насупроць яго. Чорныя постаці сталі вакол іх.

— Гэр Фрыц!—пачулася холадна.—Вамі скрадзены вядомы вам рукапіс у савецкага інжынэра Богуша? Так?

— Так...—палахліва азваўся Фрыц.—Але-ж гэта... я...

— Мы потым вам скажам якое вы глупства зрабілі, гэр Фрыц. Зараз паклапаціцеся сказаць, дзе гэты рукапіс.

— Дзе?... Рукапіс?...

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

Фрыц выняў з кішэні пакамечаныя балонкі рукапісу і працягнуў іх незнаёмаму.

Ён схваў іх у кішэні і потым загадаў:

— А цяпер выходзьце. Мы з вамі, магчыма, яшчэ спаткаемся, гэр Фрыц.

Фрыц куляю вылецеў з пакою.

І калі ён зьбягаў па сходах, насустрэч ужо ўзьнімаліся на трэці паверх маўклівыя прысадзістыя шудманы. Фрыц павярнуў за рог і пабег.

Шум вуліц агарнуў яго рознагалосным рокатам, рухам машын і натоўпаў, і Фрыц памалу супакоіўся. Ён закурыў сыгару. Потым паклікаў таксі.

Едучы, усю дарогу сьціскаў рукамі галаву і намагаўся ўспомніць.

„Дзе я чуў гэты голас?“—думаў ён.

Вуліцы беглі насустрэч, бліскалі агнямі, у віры гоману, звону, руху. Трымцелі зоркі, бледныя на фоне яркае электрычнасьці.

„Дзе я чуў гэты голас?“.

Ён сам кляў сябе, што надумаў гэту дурную цяганіну з рукапісам інжынэра Богуша, губляўся ў догадках і нэрвова зацягваўся дымам.

„Дзе я чуў гэты голас?“

І раптом успомніў:

У матчыным доме цішыня. Ён праглядае газету, а за сьцяною прыглушаныя галасы. Адзін усхвалёваны і гарачы. Гэта—іхны кватэрант савецкі інжынэр Богуш. Другі—халодны, жорсткі, крыху насьмешлівы.

— Штальман! Оскар Штальман!—ледзь не закрычаў Фрыц.

XIII

У асобным габінэце кафэ Вільгэльма за тонкімі высокімі келіхамі сядзела два чалавекі.

Адзін з іх флегматычна цягнуў праз саломінку з келіху і спакойна слухаў другога, які ўсхвалёвана ўставаў, бегаў па пакоі, ізноў сядаў і безнадзейна схляў галаву.

— Ня гэтак гарача, Карль,—спакойна, нават з усьмешкаю гаварыў другі.— Я ведаў цябе дагэтуль, як вытрыманага і разважлівага чалавека.

— Я кахаю яе, Оскар!—пакутліва прастагнаў другі.—Я проста вар'яцею ад гэтага. Яшчэ зусім нядаўна яна глядзела на мяне іначай, а цяпер...

Асыстэнт Клемм безнадзейна махнуў рукою і выцягнуў з кішэні пакамечаную паперку.

— На вось, чытай!

— „Вельміпаважаны гэр Клемм!—чытаў Оскар Штальман.—

„Мне вельмі шкода, што вы так памыляецеся. Я зусім не кахаю Вас. Нашы сяброўскія адносіны Вы зразумелі, гэр Клемм, як нешта іншае, большае, і таму я мушу іх парваць. Ня злуйцеся на мяне, Карль, але Вы апошні час дазваляеце сабе занадта многа. Вы сочыце за мною і гэта не гаворыць на вашу карысьць. Я ня ведала ў Вас такіх якасьцяў. А таму прашу пакінуць мяне ў спакоі і забыцца на мяне.

Эльлен*.

— Пфа! Пфа! Пфа!—праказаў Штальман.—Як я бачу, ты, Карль, нарабіў ужо багата глупстваў...

— Яна кахае другога!—з мукаю ў голасе сказаў Клемм.

— Вось як!—ажывіўся Штальман.—Каго-ж па-твойму?

— Гэтага расійца!—Клемм з нянавісьцю бліснуў вачыма.— Я ведаю, яна кахае Богуша.

Штальман пераможна ўсьміхнуўся і забарабаніў пальцамі па стале.

— Вось як!—ізноў паўтарыў ён.—Ты здаецца не памыляешся, Карль! Я таксама даўно ўжо нешта заўважыў.

— І не сказаў мне?—зласьліва запытаў Клемм.

— Пфа-пфа-пфа!—запыхкаў гіранічна яго таварыш.—А скульжа я ведаў?... Ты прызнаўся ў сваім каханьні толькі цяпер.

— Праўда, прабач мяне...

Клемм апусьціў галаву.

— Я зусім звар'яцеў, Оскар!—сказаў ён.

— Блізка каля таго...—ўсьміхнуўся Штальман і наліў у келіхі.—Дык значыць шаноўны бальшавік Богуш стаіць табе на дарозе?

Карль Клемм ускочыў і забегаву па пакоі.

— Я ненавіжу яго, Оскар!—горача загаварыў ён.—Ненавіжу яго грубую ўпэўненасьць, упартасьць, твар, гутарку...

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

Штальман спакойна назіраў за Клеммам, а выпешчаныя яго пальцы стукалі па стале.

— Я ўпэўнены, што ён здольны на ўсё дэрнае!—узрушана гаварыў Клемм.—Я дзіўлюся, чаму ня вышлюць гэтага бальшавіка з Нямецчыны.

Штальман тонка ўсьміхнуўся і паклаў сваю руку на плячо Клемму.

— Не хвалюйся, Карлы! Давай пагаворым спакойна.

Ён пасадзіў асыстэнта Клемма на крэсла, наліў новыя келіхі і, пыхнуўшы сыгараю, раптам запытаўся:

— Што ты думаеш наконт тае газэтнае выдумкі, што была пушчана на гэтых днях?

— Пра вынаходку атамнага апарату?—перапытаў асыстэнт.— Гэты Фуказавы Токудзо нарабіў шмат шуму ў навуковых колах. Ён апэраваў надзвычай новымі арыгінальнымі абгрунтаваньнямі. Проста дзіўна, адкуль гэты авантурыст узяў тыя навуковыя факты. Ты ведаеш, Оскар, я быў дужа захоплены гэтым. Я быў упэўнены, што ўнутрыатамная энэргія вызвалена. Тым больш, што прафэсар Стронг глядзеў на тыя навуковыя падставы, як на адзіны шлях да скарыстаньня атамнае энэргіі.

— Так,—згадзіўся Штальман,—абгрунтаваньні былі высунуты дужа сур'ёзныя. Але, тым часам, гэта была містыфікацыя.

— Потым пісалася,—ўспомніў Клемм,—што авантурыст быў поўным невуком у гэтай галіне.

— Але... і ты ведаеш, хто быў гэты авантурыст?

Штальман пацягнуў з келіху і сказаў:

— Гэта быў расійскі эмігрант. Нейкі п'яніца генэрал.

— Расіец?—ўскочыў Клемм.

— Ціха!—супакоіў яго Штальман.—Дык ты ўпэўнены, што адкрыцьцё спосабу вызваленьня ўнутрыатамнае энэргіі—містыфікацыя?

Клемм кіўнуў галавою.

— Дарэмна. Пачытай вось гэта.

Штальман працягнуў асыстэнту пакет.

— Гэты вось рукапіс зьяўляецца тым матар'ялам, які скарыстоўваў авантурыст. Як рукапіс трапіў ад Богуша да расійскага эмігранта—мне невядома.

Клемм у неразуменьні ўзяў пакет і паглыбіўся ў чытаньне.

Калі ён чытаў рукапіс, рукі яго дрыжэлі ад хваляваньня. Ён паўтараў у голас формулы і ўскрыкваў:

— Нязвычайна!... Тут адкрыцьцё..

Дачытаўшы рукапіс, асыстэнт Клемм ускочыў і схапіў Штальмана за рукі.

— Дык, значыць, гэта не містыфікацыя? Атамір існуе?— хрыплым голасам усхвалёвана пытаўся ён.

— Так!—урачыста сказаў Штальман.—Я маю падставы думаць, што вынаходка бясспрэчна існуе. Але ўсе ніці да яе—у руках бальшавіка Богуша.

Асыстэнт Клемм шырока-расчыненымі вачыма глядзеў на Штальмана.

— Богуш! Ізлоў Богуш?—паўтараў ён і раптам ускінуўся:—Мы павінны дзейнічаць, Оскар! Мы павінны вырваць гэту вынаходку з яго рук.

Штальман ізноў супакоіў асыстэнта і, устаўшы з-за стала, цвёрда сказаў:

— Наша арганізацыя, Карль, куды я цябе сёньня прывёў, ужо ведае пра гэта. Будзь пэўны, што мы возьмем сваё. І нам з табою, Карль, яшчэ будзе шмат агульнае работы.

Праз паўгадзіны ў тым-жа пакоі кафэ Вільгэльма за круглым сталом нярухома сядзела дванаццаць чалавек. Асыстэнт Клемм сядзеў непадалёк і з цікавасьцю назіраў за імі.

З месца старшыні падняўся ўрачыста Оскар Штальман і халодным голасам праказаў:

— Панове, калі дазволіце, буду лічыць пасяджэньне нашае групы пачатым. Сёньня будзем гаварыць пра вынаходку вядомага вам атаміру і справу савецкага інжынэра Богуша і пра прыём у нашу арганізацыю новага члена.

Тае-ж ночы ў рабочым квартале Нэйкёльну доўга не згасала сьвятло ў вокнах на трэцім паверсе камяніцы.

Схудалы Макс Імэрман ляжаў у ложку і ўважліва слухаў сястру, якая нешта ўстрывожана гаварыла яму.

Стары Імэрман глядзеў сьляпымі вачыма на іх, часам умешваўся ў іхную гутарку, а Эльза адкідала назад непаслухмяныя валасы і рашуча нахмурвала бровы.

Макс паклаў ёй на плячо забінтаваную руку, доўга штось гаварыў і, нарэшце, шырока ўсьміхнуўся, паляпаўшы яе па плячы.

Эльза шчасьліва засьмяялася і ўстала.

А праз хвіліну сьвятло пагасла.

Было зусім цёмна на вуліцах Нэйкельну. Высокія коміны заводаў—з поўначы, з усходу, з поўдня—клубілі над ночным Бэрлінам чорны дым. Смутны гул вісеў над горадам, і горад старожка спаў, уздрыгваючы ад гэтага гулу.

І каменныя кварталы ў цяжкіх ночных дрвінах чакалі раніцы.

XIV

У калгасе „Ленін“ адбывалася пахаваньне старога Богуша.

Калгасны гарманіст настроіў гармонік на сумны лад і старанна выводзіў жалобны марш, памалу ступаючы перад трунаю. А за ім, у труне са сьвежых сасновых дошак, неслі старога Богуша. Вецер варушыў яго сіваю бараду, і мёртвы твар нярухома глядзеў у крышталнае блакітнае неба. За труною, галюсячы, ішла старая Богушыха, выцірала паркалёваю хусткаю сьлёзы, а ўсьлед ціха ступалі калгасаўцы—старыя, моладзь. Вучні калгаснае школы десьлі вялізны вянок, а на ім—нязграбна выведзеныя літары бялелі на чырвонай істужцы: „Старому калгасьніку Марціну Богушу“...

Дарага ішла паўз завораны бульбоўнік і загіналася на пагорак, дзе на могільніку шумелі, кранутыя першымі днямі восені, бярозы.

Валеры ішоў поруч з братам за бацькаваю труною. Скупая сьвяза дрыжэла на яго вачох. Ён не пасьпеў прыехаць. Стары бацька памёр без яго. Было неяк дзіўна слухаць жалобны сьпеў гармоніку і спачувальныя размовы калгасаўцаў.

— Добры чалавек быў,—гаварыў нехта.

— Але-ж, папрацаваў на сваім вяку, прыняў такі працы...

— Трывалы быў мужчына...

— Сыноў, бач ты, якіх панавучваў...

Жалобна граў гармонік. І Валеру было прыемна адчуваць нязвычайна спакойную цішыню, што была разьліта навокал.

Нэрвовы ўзрушаны шум Бэрліну—нібы яго ня было ніколі... Валеры быццам і ня выяжджаў ніколі з гэтых бульбоўнікаў і паплавоў.

Жалобна граў гармонік і Валеру чамусьці ўспомнілася дзедава пахаваньне. Ён ляжаў на покуці пад абразамі і ў хаце старэнькі поп цягуча сьпяваў:

— От землі прышэд і ў зямлю отыдзешы...

Надгро-бнае рыда-ніе...

Но жизнь бескоонечная-а...

І малому Валерыю хацелася тады плакаць. Не таму, што памёр дзед, а што словы і песня былі такія сумныя і балюча білі па сэрцы.

„Вечны рух,—думаў ідучы Валер.—Дзеда хаваў поп. Бацьку вось зараз адпявае калгаскі гармонік. Як будзе са мною?“...

Жалобна галасіў гармонік і калгаскія вучні неслі з нязвычайна сур'ёзнымі тварамі зялёны вянок. Дарога ўжо ўзьнімалася на пагорак, да шумных бяроз могільніку.

...„Мабыць — крэматоры...—думаў Валер.—Жменька попелу і... усё. Будуць жыць іншыя і працаваць“...

Валеры і не заўважыў, як жалобная працэса ўзыйшла на могільнік. Яшчэ гастрэй запахла сырая зямля. Жаўцела сьвежаю глінаю выкапаная магіла. Навокал была разьліта цішыня.

...Над сьвежым пагоркам стаў каранасты чырвонашчокі хлопец.

— Таварышы...—няпэўным голасам пачаў ён.—Мы пахавалі нашага старога дзядзьку Марціна...

Старыя дзядзькі пахілілі галовы. Нехта галосна ўсклікнуў. Загаласіла маці. І бярозы зашумелі галасьней.

Раніцою Валер выйшаў у поле.

Каля самае дарогі высокі хлопец ў кажусе завіхаўся калі трактару, а чацьвёра калгасаўцаў стаялі гуртам каля яго і глядзелі на хлопцавы клопаты. Потым хлопец узьлез і ўзяўся за старно.

— Ану, братка, дай мне!—падыйшоў да трактара Валер.

Хлопец з хвіліну павагаўся і потым запытаў:

— А не папсуеш?

Валер усьміхнуўся, а мужчыны загулі:

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

— Ня бойся, Ёван! Такі не папсуе...

— Усю нямецкую тэхніку прайшоў!..

— Давай, давай, Валер Марцінавіч!.. Папрацуй! Мо' ў Бэрліне ў тым адвык ад працы...

Валер узлез на трактар і ўпэўнена павёў яго. Лемяхі зашумелі вывернутаю зямлёю, зашоргалі дробныя каменьчыкі. А вецер сыра дыхнуў у твар.

— Ого! Бачыш ты, як ідзе!—шумелі мужчыны.—Гэта табе не абы хто.

Высокі трактарыст ужо спакойна ўсьміхаўся і не сьпяшаючы скручваў цыгарку.

Да абедна працаваў Валер у полі. Пасьля абеду ізноў сеў на трактар і працаваў да вечара. Увечары прышоў стомлены і разьбіты, але задаволены й шчаслівы. З размаху кінуўся на ложак і хруснуў суставамі. Маці прынесла збанок сырадою і, паставіўшы на стол з вялікаю лустаю хлеба, сказала:

— Еж, сыноч! Напрацаваўся ты сёньня.

Хацелася спаць, цела прасілася на спакой.

Увечары прышлі братавы таварышы і старыя мужчыны. Закурылі нямецкіх папярос, пачалі прасіць расказаць пра бэрлінскае жыцьцё. Валер, не сьпяшаючыся, расказваў, а калі ў хату прышоў шырокаплечы грузны Зьміцер, ён шчыра абняўся з ім і пацалаваўся. Гэта быў ягоны таварыш яшчэ зь маленства. Разам пасьвілі кароў і вадзілі на начлег.

Да позна сядзелі мужчыны ў Богуша. І калі маці, пазяхаючы, ўстала і сказала:

— Ну, досыць ужо, мужчынкі! Працаваў-жа чалавек...

Яны неахвотна ўсталі і разыйшліся.

Дні праходзілі грузныя, поўныя восенскай сьвежасьці. Валер зусім ня думаў пра ад'езд і прабаўляў дні, працуючы, ходзячы па таварышох, наведваючы вечарыны, як гэта рабіў колькі год назад. Нават у хадзе ў яго зьявілася нейкая спакойнасьць, паважнасьць. Ніхто ня пытаўся ў яго, калі яму трэба ехаць, і Валер сам не хацеў пра тое думаць.

Аднойчы да Валера прышла дзяўчынка з канца сяла і папрасіла зайсьці да іх.

— Там у таткі ліст да вас ад Майсіені ёсьць,—сказала яна—

Валеры толькі цяпер успомніў пра Майсіеню і шпарка ўскочыў.

— Чаму ліст? А хіба самога Якуба няма?

— Нямашака яго ўжо колькі дзён,—гаварыла дзяўчынка.— Пайшоў у сьвет некуды.

Валер шпарка апрануўся і пайшоў з малою. Па дарозе ён дзівіўся, як гэта ён забыўся на Майсіеню і справу, зьвязаную з ім.

„Пакрыўдзіўся-б Якуб, калі-б тут быў, што не заходзіў да яго колькі дзён“...—думаў ён, ідучы за дзяўчынкаю.

— Куды-ж ен паехаў?—пытаўся Валер.

— Ня ведаю,—адказвала дзяўчынка.—За тыдзень яшчэ, як вы прыехалі, кінуў усё і пайшоў у сьвет.—„Абрыдзела мне, кажа, тут“.

Малая цмыгнула носам і потым сур'ёзна, відаць, пераказваючы нечыя словы, дадала:

— Бездамоўнік ён, валацуга. Не сядзіцца яму на адным месцы. Можа ў горад на заробкі куды паехаў. Пячкур ён добры.

Валер моўчкі ішоў за дзяўчынкаю і думаў, куды-б мог зьнікнуць ягоны таварыш?

У хаце, дзе жыў калісьці Майсіеня, з Валерам прывітаўся Канцавы Ігнат і, пасадзіўшы яго на табурэтку, крыкнуў жонцы

— Марта, прынясі якубаў ліст Валеру Марцінавічу!

А сам, сеўшы насупроць і набіўшы люльку, пачаў расказваць.

— Непаседны ён чалавек, Якуб гэты, я табе скажу, Валер. Усё імкнецца кудысьці. Як атрымаў ад цябе ліст з Нямецчыны — затрывожыўся, пачаў думаць, вечары праседжваць над тваім лістом, а потым і кажа: „не магу я тут больш быць!“ Мы думалі — клічаш ты яго ў Нямецчыну да сябе. Такі чалавек...

Ігнатава жонка падала Валерыю запэцканы і старанна заклеены ліст, а Ігнат гаварыў далей:

— Дый то сказаць! Ні жонкі ў чалавека, ні сям'і... Радня ўся—у Польшчы. Што яго можа затрымаць? Праўда, у калгасе ў нашым доўга жыў і працаваў, як сьлед. Ды вось занудзіўся. Бездамоўны, я табе, Валер, скажу, чалавек. А так нішто мужчына быў—і працавіты, і разумны...

— І ня ведаеце вы, куды ён пайшоў?—запытаў Валер.

— Не сказаў ён нам гэтага,—сказала Ігнаціха, што маўчала дагэтуль.—Сабраўся пасья абеду ды і пайшоў.—„Адайце, кажа, гэты ліст Валеру Марцінавічу, як прыедзе ён да бацькі“—толькі гэта і сказаў.

Валер больш ня слухаў. Ён разьвітаўся і пайшоў дахаты.

Увечары Валер доўга сядзеў над лістом Якуба Майсіені.

Вось што пісаў яму стары таварыш:

„Апошні можа ліст Якуба Майсіені да найлепшага свайго друга Валера Марцінавіча Богуша.

„Калі ты прыедзеш, Валер, на савецкую радзіму наведаш свайго хворага бацьку, да якога цябе мусяць выклікаць хутка, дык ты мяне ў той час ужо ня знойдзеш тут. Буду я тады ўжо далёка адгэтуль, а дзе—не табе ведаць гэта.

„Сукін ты сын, Валер Марцінавіч! Выказаў я табе тайну маю пра дзіўную машыну невядомае тэхнікі, захованую ў касьцёле на маёй радзіме ў Заходняй Беларусі, а ты зараз-жа раскажаў пра яе нейкаму буржуазнаму вучонаму ў Нямеччыне. Насіў я той кавалак рукапісу нямецкага з 1914 году пры сабе, не паказваючы нікому, а ты, як толькі атрымаў, дык прачытаў яго вучонаму буржуйскае Эўропы, можа капіталісту якому. Як жа пасья такое рэчы верыць табе, Валер Марцінавіч? Ты, можна сказаць, аддаў тайну маю ў чужыя рукі!

„Але, калі зроблена ўжо, дык ня вернеш. А ліст я табе пішу цяпер таму, што можа мы з табою ня ўбачымся больш, бо паехаў я далёка, а куды,—ізноў паўтараю: не табе пра гэта ведаць.

„Скажу адно толькі, што небазьпечную справу я надумаў і магу жыцьцё на ёй пакласьці сваё.

Ды жыцьця свайго мне ня шкода. Шкода вась будзе, кал сакрэт машыны тае прападзе,—дзе яна знаходзіцца і ў якім месцы. Дык вась, каб таго не здарылася, мушу я табе, Валер, расказаць, дзе тая машына знаходзіцца і як яе знайсці. Хоць і падвёў ты мяне раз, але цяпер, спадзяюся, не падвядзеш і будзеш больш асьцярожным, і калі загіну я ў белым сьвеце, дык ты пастарайся машыну тую дастаць і сюды даставіць з запіскамі інжынэра таго, што яе зрабіў. Трэба, каб дала яна карысьць савецкай уладзе і навуку нашу савецкую пасунула наперад.

„У канцы ліста даю я табе адрас таго касьцёлу і плян яго, дзе машына знаходзіцца,—пад якою плітою шар з машынаю і рукапісамі ляжыць і як яго знайсці.

„Касьцёл той у Піншчыне, дзе я і сам жыў, як ты ведаеш. Хоць сям’і там у мяне і няма, але радні і сваякоў ёсьць. Я дачуўся апошнім часам, што дрэнна ім прыходзіцца пад панскім ботам. Аднаго майго кума, даведаўся я, у вастрозе замучылі. Вось, братка Валер, якія справы там дзеяцца! Ну, ды ведама—буржуйская ўлада! Я гэта да таго кажу, Валер, што цяжка ў мяне там на радзіме.

„А яшчэ я табе, Валер, напишу, што прачытаўшы, твой ліст з Нямеччыны, зразумеў я, што вялікая тэхніка ў той машыне закладзена і што трэба, каб яна была абавязкова ў нас, у СССР. Ты пісаў, што „Атамірам“ ахрысьціў яе той інжынэр, што прыдумаў яе. І як успомню я, якія яна дзівы рабіла, гэта машына, тады ў касьцёле ў 1914 годзе, дык страх мяне бярэ і радасьць, што чалавек яе прыдумаў. Толькі, каб не патрапіла яна ў нядобрыя рукі! Калі, скажам, захопіць той атамір буржуазія, дык яна сьвет ім можа запрыгоніць і страшных войнаў нарабіць. А наш Савецкі Саюз дасьць ёй іншы ход зусім! Можа яна ў нас фабрыкі і заводы рухаць будзе і да сацыялізму хутчэй падгоніць. Можа яна абарону нашаму Саюзу дасьць. Ня можаш ты сабе ўявіць, найлепшы мой прыяцель Валер, колькі я прадумаў тады, як атрымаў з Нямеччыны ад цябе ліст. І трывога была, што выказаў ты тайну іншым, і радасьць, што і ты ўпэўнены ў вялікай сіле таго дзіўнага атаміру.

„Ну, мушу я канчаць, дарагі мой Валер! Пеўні ўжо сьпяваюць, а заўтра я маю пайсьці далёка. Быццам пагаварыў я з табою, па-сяброўску цяпер, як некалі на франтох ды бойках з контраю. Памятаеш?

„Перапішы-ж гэты вась адрас і плян, а пакуль бывай, можа назаўсёды, найлепшы мой прыяцель Валер Марцінавіч“...

Валеры ў задуменьні сядзеў над якубавым лістом і вусны яго ўсхвалёвана дрыжэлі. Было ўжо позна. На двары прасьпявалі першыя пеўні.

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

„Якраз у гэтакі час канчаў ён ліст“...—мільганула ў думках у Валера.—„Куды ён надумаў ісьці? Мо туды, на Піншчыну?“—губляўся ён у догадках.—„Не, гэта недарэчна!.. Дзе-ж ён дзеўся?“

Калі ўжо сьвітала, Валер лёг, але так і пракачаўся да раніцы бяз сну ў супярэчлівых думках і догадках.

„Дарагі мой,—пісала Эльза,—ты паехаў, не разьвітаўшыся не пабачыўшыся са мною. А мы-ж столькі часу ня бачыліся. І ў мяне за гэты час сабралася дужа многа навін, цікавых і для цябе, і для мяне.

„Па-першае, неўзабаве пасья апошняга спатканьня, з нашымі хлопцамі здарылася няшчасьце. На сход ячэйкі напалі фашысты. Адбылася бойка, шмат каго зранілі і зьбілі. Макса прынеслі няпрытомнага, з ранаю на галаве, з парэзанаю рукою, зьбітага. Баяліся за яго жыцьцё, але цяпер ён ужо бадай ачуняў. І—слухай Валер—як гэта ні недарэчна, ён рады гэтай бойцы. Рады вась чаму. Чытай, Валер, уважліва і запомні нашага і свайго ворага.

„Пасья бойкі хлопцы прынеслі адабраны ў фашыстаў штылет, якім быў паранены Макс. Яго адабраў Тэо. Здагадайся, любы, чый гэта штылет. Я апішу табе яго. Штылет гэты быў апраўлены ў тоўсты кій з чорнага дрэва. Тронка штылету ўяўляе сабою срэбную галоўку зьмяі, з крывавымі рубінавымі вочкамі і высунутым джалам.

„Калі ты не здагадаўся яшчэ, я табе напому гаспадара штылета. Я ня лічу патрэбным у лісьце пісаць яго прозьвішча. Ён—твой „калега“, з якім ты працуеш. Ты мяне знаёміў з ім у кафэ пры апошнім спатканьні. Памятаеш? Цяпер другі факт. На другі дзень пасья твайго ад'езду я зайшла да цябе. Я так доўга ня бачыла цябе, седзячы ля хворага брата. І вась, прышоўшы, я застала ў тваім пакоі яго. Я прынесла з сабою ягоны штылет, каб паказаць табе. Адбылася цікавая сцэна, пра якую я табе раскажу, як прыедзеш. О, каб ты ведаў, як я баялася яго! Я-ж зусім ужо не такая адважная, як ты думаеш. Але штылет з галоўкаю зьмяі я зьберагла і, калі ты прыедзеш, я пакажу яго табе.

„Дык вось хто такі твой шанюны „калега“! Забойца і фашыст. Правільней—фашыст-зайца.

„Беражыся яго, Валер! Ты так блізкі да яго. Я дужа баюся за цябе.

„Ну, вось і ўсё, здаецца. Засталося толькі сказаць, што кахаю цябе, кахаю, як пакахала ў першы дзень—памятаеш, на дэманстрацыі?

Прыяжджай хутчэй, чакаю!

Эльза“.

— Вось яно што-о!—прагаварыў Валер.—Вось хто наш паважа-ны гэр Штальман!

Брат з цікавасьцю глядзеў на Валера і на пісанья ў незнамай мове балонкі.

— Што такое? Што там табе пішучь?—пытаўся ён, але Валер не адказваючы разарваў другі канвэрт і ўскрыкнуў:

— Ад Штальмана! Цікава супала!

— Ізноў па-нямецку!—сказаў брат і адышоў. Ён пераканаўся, што Валер нічога не раскажа.

А Валер, прабегшы штальманаў ліст, раптам ускочыў, забегаў у хваляваньні па пакоі і праз хвіліну крыкнуў:

— Мама! Я заўтра еду. Трэба неадкладна ехаць..

— Куды? Назад у Бэрлін?—запытаўся ўстрыжаны брат.

— У Польшчу! На Піншчыну! На Майсіеневу радзіму!

— А матанькі мае!—загаласіла маці.—Гэта ўсё той Якуб Майсіёнак нарабіў. І пагасьцяваць не дадуць дома!.. Бацьку пахаваў і зноў едзе!..—галасіла яна.

— Трэба ехаць, мама!—цвёрда сказаў Валер і зноў пачаў перачытваць апошні ліст.

Вось што ў ім было:

„Дарагі Богуш!

„У той час, калі Вы атрымаеце гэты ліст, я буду ўжо на Піншчыне, у Польшчы, куды запрашала і Вас наша экспедыцыя.

„Дужа шкода, што вы паехалі так раптоўна. Мы ні аб чым не пасьпелі ўмовіцца. Вы нават наш адрас ні ведаеце. Але справа ўсёроўна ўладжана—Вы можаце ў любы час ехаць. У польскага консула ў Менску ўжо ведаюць пра ўсё гэта і Вам дадуць візу зараз-жа.

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

„Спадзяюся, што Вы ўладзілі свае справы і неўзабаве прыедзеце да нас. У нас тут ужо сабралася цікавая кампанія, і мы Вас усе чакаем. Я засумаваў па Вас і з нецярплівасьцю чакаю Вашага прыезду“.

— Так... так...—мармытаў пра сябе Валер.

„Абавязкова пастарайцеся прывезьці ўсе весткі пра атамір,— пісаў далей Штальман.—Вы-ж там бачылі самога Майсіеню. Ён вам, мабыць, даў адрас і плян. Вязеце іх сюды, мы тут удвох з Вамі расьсьледуем гэту даволі цікавую справу.“

„У чаканьні Вашага хуткага прыезду цісьне па-сяброўску руку Ваш О. Штальман.“

„Адрас наш: Польшча, ваяводзтва Палескае, павет Пінскі“...

— Той-самы касьцёл,—паўтараў усхвалёвана і ўстрыжана Валер.—Той самы, дзе знаходзіцца атамір!

Па дарозе, адвозячы Валера на калгаскіх конях у Менск, брат даведаўся пра ўсё.

З паўкілёметра ён ехаў пасяля таго маўклівы, задумны, а потым рашуча сказаў:

— Едзь, Валер! Трэба ехаць... Гэта шту-у-ка-а!—працягнуў ён, гаворачы пра атамір.—Толькі баюся—небясьпечна! Як ты адчэпішся ад Штальмана? Заблытае цябе гэты фашыст!

— Дармо!—адказаў Валер.—Ён-жа ня ведае, што атамір пад бокам. Трэба ехаць...

— Трэба ехаць!—паўтарыў брат, падганяючы коняй.

У Менску пачыналі дажджы. Горад выглядаў праз іхны мутны вэлюм. Чырвоны касьцёл, што здалёк ганарліва ўзвышаўся над горадам, зблізу выглядаў пахмура мокраю чырвонаю цэглаю. Яго гатычныя вежы дарэмна стараліся прабіць мутную заслону неба. На Савецкай працавалі кучкі рабочых, брукуючы вуліцу брусчаткаю, і цяжка было прайсьці.

Валер, сьпяшаючыся, прабраўся па разрытых ходніках, паміж кучак каменю, асфальту. У часе мінулага адпачынку ён толькі праездам пабыў у Менску. Цяпер, едучы з Беларусі на доўгі час, ён з цікавасьцю ўзіраўся ў разварушаныя вуліцы Менску.

Менск перабудоўваўся. Там-сям, адгароджаныя ад вуліцы платамі, узнімаліся высокія цагляныя муры сьцен. Іх было

шмат, і Валер з прыемнасьцю глядзеў на іх. Неяк дзіўна было бачыць поруч з гэтымі гмахамі нізкія, непазорныя дамы, бадай у цэнтры гораду,—рэшткі старога Менску. Шмат якія старыя камяніцы былі аплецены рыштаваньнямі—надбудоўвалі новыя паверхі. Менск рос угору.

Каля будоў цяжка грмелі грузныя рэйкі. Перагукваліся на рыштаваньнях рабочыя. Горад быў ахоплены гулам сьпяшаньня, работ.

Часьцей пачынаў накрапваць дробны няпрямны дождж. Народ сьпяшаў па мокрых ходніках і забягаў пад вароты, хавуючыся ад дажджу.

Каля Ленінскае вуліцы на балькончыку другога паверху самотна тырчэў размалёваны белымі і чырвонымі пасамі тронак сьцягу, а на дзьвярох чарнела літарамі мядзяная плітка:

Konsulat generalny Rzeczy Pospolitej

— Ты мяне тут пачакай крыху,—сказаў Валеры брату,— я зайду наконт візы.

Міліцыянэр прапусьціў Валера і зноў сеў на табурэтку, што стаяла ў нішы дзьвярэй, выставіўшы на панэль вялізныя боты. Назад дамоў яны паехалі ўжо ўвечары.

Раніцою Валер разьвітаўся з маці і братам.

Маці ўжо каторы раз пачынала плакаць і выціраць сьлёзы скамечанаю хустачкаю.

— Ды ня плач-жа ты, мама!—нэрвова гаварыў Валер.—Праз якіх пяць месяцаў назусім прыеду.

Маці на час сьціхала, але потым ізноў пачынала плакаць.

— І не пагасьцяваў ты, як сьлед, сыночак,—гаварыла яна. Твар яе сьлязьліва крывіўся. Старая адчувала нейкую трывогу. Яна ўсё яшчэ ня ведала, чаму сын едзе ня ў Бэрлін, а ў Польшчу, і нечага баялася.

— Беражы-ж ты сябе, сынку!—усхліпнула яна.

Ужо былі зьвязаны ўсе рэчы. Усё было гатова да ад'езду.

— Ты-ж лісты тья ўзяў?—запытаў наўмысьля абыякавым тонам брат.

— Узяў, узяў,—адказаў Валер.

— І Майсіеняў?

— І Майсіеняў.

Валер падышоў да маці і ўзяў яе за рукі.

— Ну, бывай, мама! Праз месяцаў пяць буду.

Змагаючыся з сабою, ён у апошні раз моцна пацалаваў маці, адварнуўся і наўмысьля сурова сказаў брату:

— Ну, едзем!

Праз хвіліну калёсы пакаціліся па мокрай дарозе міма могільніку. На ім шумелі каля дарогі і гнуліся пад ветрам бярозы.

Маці моўчкі глядзела ўсьлед сыном, потым, нібы нешта ўспомніўшы, закрычала, памкнулася бегчы, але калёсы ўжо схаваліся за пагоркам.. І ёмкі конскі тупат аб сырую глебу ня быў чуцён.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

* * *

У нізкіх чаратовых берагох, грузнучы ў топкіх балотах, прадзіраючыся праз густыя хмызьнякі, лясы—бягуць срэбныя зьмейкі рэк. З поўдня, з захаду, з поўначы. Аднекуль—з-пад поўдня, з Вальні прабіраецца праз пушчы чорная Гарынь, у лазовых берагох бяжыць Стыр, імкнецца аерысты Стаход. З захаду сьпяшае да сівога Пінску мутная Піна. Поруч з ёю імкнецца сьветлая Ясельда і аж з-пад паўночнага Паднямонья, мінаючы Лунінец, сьпяшае да сваіх сёстраў Цна. Густыя лясы парасьлі на гэтых рэках. Чараты і лаза аблыталі берагі. І топкія багны, вагаючыся і ўздываючыся пузырамі, праз сон прыслухоўваюцца да срэбнага плюскату сёстраў—рэк. Тут нельга прайсьці чалавеку. Вагаецца зялёная дрыгва, абкружыла пясчаняя выспы рэдкіх вёсак, паш і ворыва. А сёстры-рэкі бягуць—з поўдня, з захаду, з поўначы—і, у розных месцах злучыўшыся з шырокаю Прыпяцю, спакойна ўжо імкнуцца на ўсход. Хлюпаючы, надзімаючыся пузырамі, праводзяць шырокую Прыпяць балоты. Яны—шырокія, ціхія, важкія. Яны яшчэ далёка будуць цягнуцца абাপал яе плыні—на ўсход, праз мяжу, за Тураў, да далёкага Мозыру. І сухі хмызьняк будзе аблытваць берагі новых рэчаў, будзе стаяць сьцяною вакол зялёных вакон дрыгвы—„зыбуноў“, баючыся саступіць туды—бо засмокча, уцягне балота і ня будзе збавеньня. Чорныя пушчы здалёк шумна асьцерагаюць хмызьнякі і вясёлыя аеры з берагоў срэбных рэк адклікаюцца ціхім шалахам. Гэта ўлетку. Увосень—

ціха. Разлягаецца сухі шлах быльля і лістоў. Вясною тут уздымаюцца рэкі, балоты наступаюць на іх, і ўся амаль Піншчына здаецца аднёю зялёнаю дрыгвою. Сонныя рыбы плешчуцца тады ў чорных карчох, курлычуць радасна журавы, качкі і гусі поўняць балоты шумным лопатам крыл, крыкамі. Пад лета ўсё супакойваецца. Балоты зноў абкружваюць выспы чалавечых сельбішч і дрэмлюць пад сонцам, пахнучы багуном, торфам і цёплаю балотнаю параю. Паляшукі з чоўнаў косяць высокую траву, чараты, а балоты чакаюць—мо' памыліцца хто, мо' саступіць у зялёную дрыготкую дрыгву. Ён тады будзе доўга крычаць паратунку, захліпацца ў сьмярдзючай цёплай жыжцы, але ніхто не пачуе. Толькі дрыгва будзе ціха гойдацца, будзе хлюпаць цёплай жыжка і, калі крыкі змоўкнуць, на тым месцы, дзе балота засмактала чалавека, надзьмецца пазыр і лопне—гэта апошняе дыханьне чалавека вылецела з балота.

I

Над Ясельдаю званілі гулкія касьцельныя званы.

Сонца садзілася за далёкім зубчастым лесам і з балотаў патыхала цёплым парным пахам.

На вэрэндзе дому асадніка пана Гжэцкага сядзелі тры чалавекі. Яны млява курылі і глядзелі на захад. Заходзіла сонца. Трэці, маладзейшы, што сядзеў каля гаспадара, ухутваўся ў плашч і ўздрыгваў нібы ад холаду.

Усе тры маўчалі, а пан Гжэцкі часта з нецярплівасьцю пазіраў на шэрую сьцежку, што зьмяілася ад фальварку да белых сьцен касьцёлу. Нарэшце ён узварухнуўся, устаў і, перагнуўшыся праз балясы вэранды, закрычаў:

— Хутчэй-жа ты, Ядвіга! Мы тут зачкаліся ўсе!

Тонкая, зграбненькая фігурка жанчыны шпарка ішла па сьцежцы да фальварку і махала людзям на вэрэндзе хустачкаю.

Калі яна ўзыйшла на вэранду, пан Гжэцкі ступіў колькі крокаў насустрэч і запытаўся:

— А пан Штрайбэрг, Ядвіга? А пан Галомбэк? Чаму яны ня йдуць?

— Пань дужа занятыя, Юзэф!—аддыхваючыся, гаварыла пані Ядвіга.—Пан Штрайбэрг канчаткова засеў у бібліятэцы. Ён ня

выйдзе адтуль да дзесятае гадзіны. А пан Галомбэк наогул мне не адказаў—у яго з ксяндзом нейкія пільныя справы.

— О-о! ужо гэтыя вучоныя!—смяшліва скрывіўся пан Гжэцкі, а рухавая пані Ядвіга павярнулася да гасьцей і сказала:

— Проша пана Штальмана, проша пана Клемма! Мы будзем піць гарбату і бяз іх.

Госьці паўставалі, а пані Ядвіга ўзяла Клемма за руку і павяла яго праз шклянныя дзьверы ў сталовую.

— Пана Клемма трэба напаіць сёньня малінаю,—гаварыла яна, падрабляючыся пад голас клапатлівае маці.—Пан прастудзіўся і яму трэба сёньня рана легчы... Стэфка!..—крыкнула яна пакаёўцы:—накрывай!..

З хвіліну яшчэ Штальман стаяў на вэрэндзе. Ён моўчкі глядзеў на далёкі, цёмны лес і дакурваў папяросу. Тоўсты пан Гжэцкі пазіраў на сяло і барабаніў па балясе пальцамі. Па сяле бегла з поля жывёла, рыпалі вароты, даляталі здалёк крыкі і гамонка. Зусім ужо сьціямнела, і з балота пацягнула сырасьцю і ветрам.

— Зусім забыўся праверыць,—сказаў нібы пра сябе пан Гжэцкі,—ці скончылі звозіць маё сена... Зусім забыўся...

Штальман адказаў нешта па-нямецку, а пан Гжэцкі зноў агледзеў сяло, цёмнае поле навокал і ціха дадаў:

— А пакідаць сена цяпер небяспечна. У мяне там тры вялікія сьцірты. Небяспечна... каб чаго ня вышла!

— Ну, проша, пана Штальмана да гарбаты!..—накінуўшы гаспадарскія клопаты, сказаў ён. Штальман кінуў папяросу і пайшоў сьледам за ім.

Бразнулі на вэрэндзе дзьверы. Зрабілася ціха. З дому даляталі вясёлыя галасы пані Ядвігі, гасьцей. Недзе Стэфка клікала фурмана. Яе голас мякка разьлягаўся па фальварковым двары. Пахла ўтульнасьцю, цяплынёю, заможнасьцю. У небе загарэліся першыя зоркі.

Пасьля гарбаты ўсе разыйшліся хто-куды. Пані Ядвіга сапраўды напаіла Клемма малінаю і прымусіла яго зараз-жа ісьці спаць. Пан Гжэцкі папрасіў прабачэньня ў гасьцей і таксама выйшаў. Яго рана заўтра чакала многа спраў і таму ён мусіў найсьці і добра выспацца.

Калі пані Ядвіга вярнулася ў сталовую, там сядзеў адзін Штальман. Ён моўчкі курьў сыгару і тонкімі нэрвовымі пальцамі качаў па стале белыя галачкі з хлеба.

— Як адчувае сябе гэр Клемм?—па-нямецку запытаў ён пані Ядвігу.

Яна, засьмяяўшыся, таксама па-нямецку адказала, што гэр Клемм ужо, мабыць, заснуў і заўтра абавязкова палепшае. З усяго дому Гжэцкіх яна толькі адна добра валодала нямецкаю моваю і таму шчыра служыла за перакладчыка сваім бэрлінскім гасьцём.

Пані Ядвіга яшчэ зусім маладая. Па-маладому блішчаць чорныя вочы, увесь дзень яна гатова бегаць па доме, пакрыкваючы на пакаёўку Стэфку.

За Юзэфа яна выйшла дзевятнаццацігадоваю дзяўчынкаю. Гэта было яшчэ ў польска-савецкую вайну. Яна працавала тады ў франтовых шпіталях. У адным з гэтых шпіталю панна Ядзя пазнаёмілася з панам Гжэцкім.

Пасьля аднае жорсткае бойкі (была атака чырвонае кавалерыі) у шпіталь прывезьлі моцна зраненага паручніка. Ён быў няпрытомны, ніхто не спадзяваўся, што ён палепшае. З гэтакімі ранамаі, якія былі ў яго, людзі не выжывалі.

Паручнік Гжэцкі быў адважным „жолнежам“. Бальшавікі прадзіравілі яму грудзі, пасеклі ў часе атакі шашкамі руку, і пан Юзэф ляжаў у шпіталі худы, як шкілет, без аднае крывінікі ў целе. Тады ён ня быў такім поўным, тоўстым, як цяпер. Сказаць па-праўдзе, пані Ядвіга не спадзявалася на яго папраўку. Ёй ажно страшна было ад шэраватага твару паручніка Гжэцкага, абцягнутага сухою скураю, ад вялізных вачэй, якія бяз слоу сачылі за ёю, калі яна даглядала яго. Паручнік Гжэцкі згубіў шмат крыві, і дактары нарэшце асудзілі яго на сьмерць.

— „Мэдыцына ця можа даць вам больш нічога, пан Гжэцкі“, — сказалі яму, але выйшла іначай. Здарылася так, што ў тылавым шпіталі ў горадзе N, куды перавялі пані Ядвігу, яна знайшла зноў усё яшчэ жывога паручніка Гжэцкага. Рань яго ўжо зацягнуліся, але выгляд паручнікаў быў ня лепшы. Як гэта ні было дзіўна, але паручнік мог ужо хадзіць. Самы сапраўдны шкілет, абцягнуты мёртваю, шэраю скураю,—ён хадзіў, хістаючыся, па доўгім калідору шпіталю і наганяў страх на сёстраў і санітаруў.

І тады ксёндз у шпіталі сказаў:

„Так пан бог ратуе гэрояў нашай айчыны“...

Пані Ядвігу паручнік адразу пазнаў. Ён паведаміў, што месяц таму назад памёрла яго жонка. Засталася трынаццацігадовая дачка. Яна хутка прыедзе наведаць бацьку. З таго разу пані Ядвіга часта гаварыла з ім. Яе зацікавіла, як мог выжыць гэты чалавек, і з забабонным жахам глядзела на шкілет, цень чалавека,— паручніка Гжэцкага. Потым яна яшчэ больш жахнулася, калі зразумела, што пан Гжэцкі пакахаў яе. У даўгім шпітальным калідоры паручнік Гжэцкі падсьцерагаў яе і, калі пані Ядвіга выходзіла, даганяў яе, хістаючыся на тонкіх нагах.

— Панна Ядвіга!—шаптаў ён.—Я маю вам нешта сказаць... Панна Ядвіга, хвіліначку!..—І, калі панна Ядвіга спынялася, паручнік гаварыў ёй, што яна сьветлы анёл, якога ён сустрэў, знаходзячыся паміж жыцьцём і сьмерцьцю, што ён лічыць яе за сьвятую. Вочы паручнікавы глядзелі з глыбокіх западзін на панну Ядвігу з дзіўным выразам, аб чымсьці просячы, молячы, яна потым не магла спаць уначы.

Потым паручнік Гжэцкі выпісаўся са шпіталю. Ён выратаваўся ад сьмерці. Скура на гострых сківіцах заружавелася, у вачох зьявіліся бляскі жыцьця. Напярэдадні ад'езду ён зрабіў паньне Ядвізе прапанову стаць яго жонкаю. Панна Ядвіга тады ўжо не баялася яго выгляду. Прытуліцца ёй ня было дзе. Бацькі загінулі ў Расіі ў часе рэвалюцыі. Толькі ў Варшаве жыла старая цётка. І яна дала пану Гжэцкаму свой адрас, просячы месяц тэрміну, каб падумаць. Паручнік Гжэцкі выехаў.

Праз паўтара месяцы панна Ядвіга атрымала ліст. Скончылася вайна. Паручніка Гжэцкага ўрад за выслугі перад айчызнаю надзяліў вялікім кавалкам зямлі на крэсах, у Піншчыне, і ён з свайго фальварку пісаў Ядвізе, паўтараючы сваю прапанову, каб яна прыехала да яго. Ён жыве там адзін з дачкою Янінаю і, калі панна Ядвіга згодзіцца, дык яму больш нічога ня трэба на сьвеце.

Панна Ядвіга згадзілася.

Позна ўвечары прышлі з касцёльнае бібліятэкі Штрайбэрг і пан Галомбэк.

Яшчэ са сьпежкі да фальварку былі чутны галасы двох вучоных. Яны аб нечым спрачаліся і на вэранду даляталі іхныя выкрыкі.

— Я даяду гэта... даяду!.. І тады ўвесь сьвет убачыць перавагу, так сказаць, спэцыфікум польскае нацыі...

Трэба сказаць, што пан Галомбэк, выдатны варшаўскі вучоны, распрацоўваў сваяасаблівую строга навуковую тэорыю. Ён даводзіў існаваньне ў прадстаўнікоў польскае нацыі нейкіх залозак і мазгавых цэнтрыкаў гонару, адвагі і мужнасьці. Пан Галомбэк, як шчыры патрыёт, ня сумняваўся, што давядзе гэту перавагу польскага народу над іншымі нацыямі.

— Вы ня думайце,—гаварыў ён Штрайбэргу,—што мая тэорыя гэткая ўжо нягрунтоўная. Біялёгічна-псыхалёгічныя, так сказаць, адзнакі нацыі рэч ня новая наогул. Так, напрыклад... вы слухаеце, гэр Штрайбэрг?.. адзін грузінскі вучоны (ён цяпер жыве ў Савецкім саюзе) давёў наступнае. Ад жыцьця ў горах, ад няроўнасьцей глебы, па якой каўказцам даводзіцца хадзіць, а таксама ад нацыянальных дужа цесных ботаў, якіх яны ня могуць узьдзець, не намыліўшы іх спачатку, у каўказцаў выпрацавалася сваяасаблівая нацыянальная хада—няроўная, хісткая, нібы танцавальная. А гэта ў сваю чаргу ўплыло на іхную псыхіку, якая таксама зрабілася, так сказаць, з некаторага боку, танцавальнаю...

Гэр Штрайбэрг адказваў нешта цішэй. Было відаць, што гэта заўзяты геолёг. На вэрэндзе вучоных спаткала пані Ядвіга. Яна загадала была Стэфцы падрыхтаваць вячэру, але вучоных адмовіліся. Ёх добра пачаставаў гасьцінны ксьёндз, і яны зусім сытыя. Яны коротка разьвіталіся з гаспадыняю і разыйшліся па сваіх пакоях.

Пані Ядвіга вярнулася да Штальмана. Яны зноў распачалі перапыненую гаворку пра Бэрлін, але хутка пані Ядвіга заўважыла, што Штальман амаль ня слухае яе. Ён курыў, барабаніў пальцамі па стале і глядзеў кудысьці ўгору, над Ядвігінаю галавою.

Калі пані Ядвіга пакрыўджана замоўкла, Штальман усхапіўся і, узяўшы яе за руку, сказаў:

— Прабачце мне, пані Ядвіга! Я такі няўважлівы. У мяне, бачыце, якія-колены няпрыемнасьці. Я крыху ўсхвалёваны.

Панна Ядвіга, спачуваючы, узяла яго за руку і сказала:

— Вы такі стомлены! Вы, мабыць, шмат працуеце разам з гэтымі вучонымі?

Штальман засьмяяўся.

— Не, зусім не! Я, ведаеце, прыехаў зусім не для навуковае работы. Проста так, з турыстычнымі мэтамі...

І крыху памаўчаўшы, дадаў:

— Але, я ўмовіўся тут, у Польшчы, спаткацца з адным чалавекам, а яго ўсё яшчэ няма.

— А хто гэты чалавек? Можна мне ведаць?

— Не, пані Ядвіга!—сьмяшліва адмовіў Штальман.—Гэта небясьпечны чалавек.

Пані Ядвіга прысунулася бліжэй і, залётна сьмяючыся, настойвала:

— Пан Штальман мусіць сказаць, каго чакае. Пан павінен сказаць гэта гападыні!

Штальману дужа спадабалася цяпер зграбная пані Ядвіга. Нешта штурхала яго падзяліцца хоць крыху з прыгожаю гападыняю сваімі плянамі і ён урачыста сказаў:

— Уявеце, пані Ядвіга, такую рэч. Недзе на вашай айчыне, у Польшчы, у нейкім сяле, у глушы схованы скарб...

— Ой-ой-ой!—з падробленым спалохам ускрыкнула пані Ядвіга.

— Не жартуйце!—крыху сур'эзна, крыху жартам сказаў Штальман.—Гэта, магчыма, праўда. Дык вось. Пра гэты скарб, пра месца, дзе ён знаходзіцца, ведае толькі адзін чалавек...

— Гэта выглядае рамантычна!—засьмяялася пані Ядвіга.— І вялікі скарб? Там золата, дьямэнты?

— Не... куды лепшае. Там — сіла, захаваная ў невялікім кавалачку матэрыі, нявымерная сіла.

Штальманавы вочы бліснулі, і ён ужо сур'эзна гаварыў:

— Гэтая сіла мацней за золата, за дьямэнты. Чалавек, дзяржава, якія завалодаюць гэтай сілаю — будуць мацнейшымі ў сьвеце. У тым скарбе — усё, што мог даць чалавек сёньняшняга дня.

— Ой-ой-ой!—нібы зусім перапалохалася пані Ядвіга.

— І чалавек, што ведае пра гэтую сілу — той, каго вы чакаеце?

— Не. Але той чалавек звязаны з ім і дакладна ведае ўсё.

— Ой, як гэта ўсё таемна! Вы ведаеце, пан Штальман, я пачынаю захапляцца... Я дужа люблю ўсякія таемнасці... Хто-ж гэты чалавек? Ці хутка ён прыдзе сюды?

Штальман, ужо зусім сур'ёзны, сьціснуў кулак і ўдарыў ім па сталае.

— Уся справа ў тым, што ён, відаць, ня хоча ехаць! Ён, пані Ядвіга, хоча, відаць, забраць тую сілу сабе, адвезьці яе ў сваю краіну.

— Ой-ой-ой! — ускрыкнула пані Ядвіга: Nie pozwalam! Скарб польскі! Ён павінен быць у нас, у Польшчы. Што-б сказаў мой Юзэф? Ён — шчыры польскі патрыёт.

Штальман ужо маўчаў. Ён зусім спакойна курыў сыгару і насмешліва пазіраў на гаспадыню. І калі ён ізноў загаварыў, голас яго быў жартаўлівы, фліртоўны.

— А ведаеце, хто гэты чалавек?

— Хто?

Штальман з хвіліну памаўчаў і потым з урачыстаю мінаю сказаў:

— Бальшавік.

— Ой-ой-ой! — ужо не на жарт спалохалася гаспадыня і адсутулася ад гасьця. — Вы небясьпечны чалавек.

Штальман вясёла засьмяяўся і ўстаў з-за стала.

— Гэта ўсё жарты, пані Ядвіга! Ня варта шмат гаварыць пра гэта нанач. Вы будзеце дрэнныя сны бачыць.

Было ўжо зусім позна. Праз вокны глядзела зорная ноч. Пані Ядвіга адчыніла дзьверы на веранду і паклікала туды Штальмана.

— Якое хараство! — Пані Ядвіга ўглядалася ў зоркі, што густа ўсыпалі неба, і паказвала Штальману:

— Вунь Вялікая Мядзьведзіца... Вунь Стажары, Альдэбаран...

— А вунь... — Штальман раптам паказаў уніз на далёкі цёмны поплаў, што разьлёгся за сялом. — А вунь — пажар. Нешта, відаць, гарыць.

Недзе на поплаве палыхалі тры вялікія вогнішчы. Клубы агню ўзьнімаліся, рассыпаліся ў небе. Крывавыя языкі полмя зьвіваліся, рабілі насмешлівыя грымасы, нібы нейкі асілак драж-

ніў па-дзіцячы гострым языком далёкія спакойныя зоркі. Направа разьляглося сяло. Яно было зусім ціхае, нібы ня бачыла, ня чула ў сьне пажару. Бялелі пад месяцам коміны дахаў і да фальварку далятаў сабачы брэх.

Пані Ядвіга трывожна ўглядзелася на далёкія вогнішчы і потым ускрыкнула:

— Гэта наша сена гарыць! Матка боска! Яны падпалілі яго!

Нават пад месячным сьвятлом было відаць, як пабялелі яе шчокі, вусны. Яна палахліва прытулілася да Штальмана і дрыготкім голасам зашаптала:

— Гэта яны! Гэта жаклівыя людзі! Яны нас ненавідзяць! Увесь час, як тут жывем, мы сьцерагомся іх. Матка боска! Трэба падымаць людзей. І жаўнераў няма...

— Хто? Хто яны?—з трывогаю запытаўся Штальман.

Пані Ядвіга ўся дрыжэла ад страху і шаптала:

— Яны... Сяляне... Усе крэсы!.. Мы тут, асаднікі, адны.

Усё ярчэй разгараўся пажар. З балота пацягнула вільготным цёплым ветрам. Недзе ўдарыў і пракаціўся рэхам стрэл.

II

Раніцою над сялом павісла трывога. Вестка пра падпал асадніцкага сена абляцела ўсе двары і ўсе непакойна чакалі што будзе. Каб гэта здарылася так з кім-небудзь, дык ніхто б не зьвярнуў на тое вялікае ўвагі. Ці мала чаго бывае? Навошта было пакідаць на лузе копы? Гэтым часам ня дзіва і горшыя пажары. Але ўчорашні пажар ня быў звычайным. Гэта добра ведала ўся Смольня і таму трывожылася і чакала.

На прызьбе Лук'янцовае хаты з раньня гуртам сядзелі сяляне. Людзі адыходзілі зрабіць сякія-такія справы і зноў вярталіся да прызьбы, сядалі, закурвалі, спрабавалі гутарыць. Але гутарка не вязалася. Людзі не дагаварвалі слоў, чакаючы пазіралі на высокі ганак суседняга дома.

— Нешта-ж доўга іх трымаюць,—сказаў чарнявы Лук'янец.

Шыльда над высокім ганкам зыбалася на ветры і літары на ёй чарнелі:

Pasterunek P. P.

we wsi Smolni

Раніцою ў пастарунак, людзі бачылі, павялі Антона Сямашку і Міхася Пашкевіча. Вось чаму сяльчане цеперся сядзелі тут і чакалі. Відаць, на гэтых двух падумалі, што яны падпалілі асадніцкае сена. Кожнаму хацелася хутчэй даведацца, чым скончылася справа.

— Але... Нешта яны там забавіліся...

Сухенькі дзядок у доўгай палатнянай кашулі і з валасамі белымі, як лён, сказаў гэта падробленым спакойным голасам, але, відаць, ён дужа хваляваўся. Ён парываўся ўстаць і пайсьці ў пастарунак, каб даведацца самому, але потым махаў рукою і зноў сядзеў на бервяно каля прызбы, смокчучы люлька.

— Ліха іх ведае... ліха іх ведае...—мармытаў ён і, звяртаючыся ўжо да ўсіх сяльчан, гаварыў:

— Ды мой-жа Міхал удварэ ўвесь час быў. Вось твой Зьмітрок ведае, што ён дома начаваў. Яны-ж удвох сёньня ў мяне да другіх пеўняў сядзелі.

Нізкі селянін у саламяным капялюшы нічога не адказаў дзеду. Ён толькі паціснуў плячыма і, седзячы тварам да пастарунку, запыхкаў люлькаю.

Пад самымі вокнамі, навокал чарнявага Лук'янца людзі гутарылі ціха, здавалася, хаваючыся ад усіх. Лук'янец толькі ўчора прыехаў з дарогі. У далёкай вёсцы, аж у Косаўскім павеце, была замужам яго дачка, і Лук'янец езьдзіў яе наведаць. Наведаўшы дачку, прывёз з таго краю шмат навін.

Пазіраючы асьцярожнымі, з-пад калматых брывей, вачыма на шырокую вуліцу, ён ціха гаварыў суседзям:

— Вы толькі, браткі, таго—не разбрэхвайце. Мне-ж людзі казалі і я вам кажу, што мне казалі... Так што вы не таго...

Ён скруціў цыгарку і зацягнуўся. З бяргеньня ў каторы ўжо раз пачулася дзедава:

— Удварэ-ж ён начаваў сёньня, Мікола мой... Хай вась Зьмітрок Ігнасеў пасьведчыць...

Далятаў з балота вільготны вецер. Па вуліцы шпацыравалі куры. Дурэлі дзеці. Стаялі апошнія дні лета. Хісталася пад ветрам шільда.

Pasterunek P. P.

we wsi Smolni

Лук'янцоў голас быў такі цікі, такі асьцярожны, што за пяць крокаў нічога нельга было пачуць. Суседзі пасунуліся адзін да аднаго бліжэй, надстаўляючы сонцу босыя ногі і загарэлыя рукі.

— ...Пажары гэтыя, дзядзькі, па ўсёй краіне цяпер. Вось мой зяць, значыцца, калі ў дачкі быў, казаў мне: „Паляць, кажа, мужыкі па ўсёй Беларусі панства. Так ім і трэба... Пан добры, толькі печаны... Панасаджвалі на нашы шы асаднікаў ды ўрадоўцаў, дыхаць няма як. Пазадушвалі аднымі падаткамі“... Каля іхнае вёскі быў асаднік Габлеўскі. Дык вось, значыцца, доўга думалі, што з ім рабіць. Служыў ён, трэба сказаць, патайна ў шпікох і ўсё, што ведаў пра народ, выказваў. Можна сказаць, галоўным шпіцлем быў у ваколіцы. Для гэтага ў яго на вёсцы былі свае людзі, што яму дапамагалі—свае-ж вясковыя...

— Ці бачыў ты!.. вось гады!—Хударлявы вясковец зласьліва плюнуў і запытаў у Лук'янца:—А куды-ж людзі глядзелі?

— От-жа і яно!—спакойна цягнуў Лук'янец.—Пра гэта да ведаліся пасья, калі позна ўжо было.

— А што-ж там было?

— А тое, што спалілі тую вёску, пазабіралі ледзь ня ўсіх у астрогі.

Лук'янец закруціў кручкаватымі пальцамі вусы.

— Трэба сказаць, што тая вёска адмовілася плаціць усякія ладаткі, штрафы і на шарваркі ўжо тры гады не хацела ісьці. Упарта стаялі. Прыяжджаў сэквэстратар маёмасьць апісваць, паліцыя—праганялі... Разам, усёй вёскай трымаліся. Там у іх было сем маладых хлопцаў, яны ўсё і паказвалі—як што трэба. У іх на ўсё адзін адказ быў: ураду голаду і вайны, каб ані гроша... Хлопцы разумныя былі і ўся вёска іх берагла, не выдавала. А потым неяк грывнуў у вёску атрад. Нічога не зрабілі, а толькі забралі гэтых хлопцаў і двух гаспадароў разам з імі. Быў над імі суд. Там і выявілі, што ў камсамольцах былі тыя хлопцы. Дык пасья суду ў вёсцы іх і ня бачылі. А тых двух гаспадароў выпусьцілі. Так нейкі час было ціха. Адночы бацька аднаго з камсамольцаў сабраў сялян дый чытае ліст. Ліст той ад сына з турмы быў атрыманы. Піша сын у лісьце, што ўдалі іх, што ў вёсцы ёсьць шпіцлі—настаўнік

польскі, асаднік ды свае-ж два селяніны. Тыя самыя, якіх разам з імі арыштавалі для блізіру дый выпусцілі потым.

Лук'янец замоўк і дадаў праз хвіліну:

— Катавалі хлопцаў там... Як чытаў бацька ліст, дык увесь народ плакаў ад жаласьці, а потым таварыш адзін з тых камсамольцаў выскачыў наперад, белы ўвесь, калоціцца, сьлёзы ў яго на вачох... „Сьмерць панскім шпэгам!—кажа, прэч з нашае грамады здрайцаў працоўных“... Гарачы быў хлопец, ну, звычайна, і народ запаліў... Так што праз колькі часу пасья таго—асаднік згарэў, а настаўніка з вясковымі шпіцлямі ў лесе забітымі знайшлі. Вось як.

Лук'янец узняў галаву і зноў пачаў круціць вусы. Ён заўважыў, што ўжо ўвесь народ уважліва слухае яго і людзі з бяровеньня прысунуліся бліжэй да прызбы. Зусім спакойным голасам ён даказаў:

— Вёска тая, казаў мне зяць, потым зусім адмовілася плаціць. Паліцыянтаў, што былі паткнуліся да іх, зьбілі...

Паміж сялян хваляй прабег задаволены гоман.

— Вось за гэтае самае і спалілі вёску на Косаўшчыне,—скончыў, устаючы з прызбы, Лук'янец.—Мне гэта, значыцца, таго—зяць казаў.

Сяльчане нічога не адказалі яму. Выхлы, худы вясковец калупаў кіем пад нагамі пясок, а Зьмітраў бацька, да якога звараचाўся дзядок, зьняў шырокі капялюш і залажваў у ім саламяную дзірку.

— Вядуць, вядуць ужо!

Дзядок, у якога арыштавалі сёньня ўнука, раптам ускочыў з бярвяна і памкнуўся да пастарункавага ганку.

— Ліха-ж на іх, як яны доўга трымалі!.. Ну як-жа, Міхаська? Адчапіліся ад цябе яны? Начаваў-жа ты...

І раптам спыніўся ў неразумьні. За яго ўнукам і Антонам Сямашкам ішлі строгія, няпрыступныя паліцыянты. Яны трымалі напачатковае багнэты і, штурхаючы сялян, пакрыквалі:

— Ну, вы там! Дарогу, дарогу! Разыйдзіся!

Дзядок ня слухаў іх і, чапляючыся за Міхася, нейкім жаласным голасам казаў:

— Завошта-ж гэта, Міхаська? Ты-ж ні ў чым не вінаваты! І зьвяртаючыся да паліцыянтаў, ён абурана закрычаў:

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

— Ды ён-жа начаваў удварэ сёння, на тое і сьведкі ёсьць. Вось няхай Ігнасеў Зьмітра скажа...

Высокі старшы пастарункавы гримнуў:

— Пастараніся, дзед! Прэч з дарогі, пся-крэў. Усё выявіцца Ён толькі так затрыманы.

І штурхануў яго прыкладам.

Народ усхвалёвана зашумеў і разам увесь заварушыўся. Чорны Лук'янец крыва ўсьміхнуўся і нібы сам сабе прамармытаў:

— Ведаем мы гэтае „толькі так затрыманы“.

Відаць, Міхал Пашкевіч пачуў гэта. Ён шпарка зірнуў на Лук'янца. У яго вачох была нейкая трывога.

Але зусім спакойным голасам ён сказаў дзеду:

— Пойдзем, дзед, да хаты. Мне ў дарогу трэба сабрацца... Прыдзеца да гораду ехаць.

Каля Пашкевічавае хаты ўжо стаяла запрэжаная фурманка, і паліцыянт, чакаючы, сядзеў на возе. Міхал Пашкевіч разьвітваўся з жонкаю, клаў у торбу харчы і бялізну. Праз хвіліну ён вышаў з вартаю да фурманкі. На вуліцы чырвоны вуграсты паліцыянт разганяў людзей, што былі блізка.

Чорны Лук'янец задумна стаяў каля крывое вярбы і ўсё глядзеў на Міхалю. Каля яго тупалі, адыходзячы пад штуршкі паліцыянтаў, хлопцы. Яны сьмяяліся з потных паліцыянтаў і крычалі здалёк арыштаваным:

— Дармо, Міхась! Трымайся, Сямашка! Ня сумуйце!

Каля дзьвярэй Міхал затрымаўся. Ён працягнуў да Лук'янца руку і сказаў:

— Ну, бывай браце!

У голасе арыштаванага было нешта значнае і Лук'янец настаражыўся. Ён падышоў да Міхала, паціснуў яму руку і, калі адчуў у сваёй руцэ маленькую скамечаную запіску, не спалохаўся, ня здзівіўся, а спакойна адышоў пад грубым штуршком паліцыянта.

— Паганяй.

Колы загрузацелі па выбітай пыльнай дарозе.

Калі Лук'янец ішоў назад, на вуліцы было ўжо пуста. Усе людзі разыйшліся. Па пустой вуліцы лётаў вецер і кружыў на дарозе сухую салому і трэскі.

— Вось як!— мармытаў Лук'янец.— Людзей арыштавалі, а гэтым хоць-бы што...

— Пра што ты гэта, братка?

Лук'янец ад нечаканасьці ўздрыгнуў. Поруч з ім ішоў прысаджысты крамяны Андрыёнак—першы гаспадар на сяле. Як і ўсе сяльчане, ён глядзеў на арышт і цяпер вяртаўся да хаты. Лук'янцу ён быў суседам.

— Ды так вось,— неахвотна адказаў Лук'янец,— людзей, кажу, арыштавалі, а нашым хоць-бы што—паглядзелі дый пашлі сабе.

— А як-бы ты хацеў?

Андрыёнкавы вочы дапытліва глядзелі на Лук'янца.

— То-ж улада! Калі арыштоўвае, дык мабыць ёсьць за што. Та? Як ты мысьліш?

— Ня ведаю,— ухіляючыся, сказаў Лук'янец,— наша справа малая, мы людзі дробныя.

— А хто цяпер вялікі ў нас? Гэтак жывучы, вялікім ня зробішся.

— А ўжо-ж...— млява сказаў Лук'янец. Ён ня меў аніякае ахвоты гутарыць з Андрыёнкам.

— Дык я вось і кажу,— не адчэпліваўся той,— гэтак жывучы, вялікага ня прыдбаеш. Памяркуй сам, якое ў нас жыцьцё?

Андрыёнак пачынаў сваё звычайнае, пра якое Лук'янец ужо шмат чуў апошнім часам. У сяле багата зямлі, але яна параскідана, парэзанá на палосы. Калі ўзяць гаспадара, дык у яго зямля паразьмешчана па розных палёх ды з панскаю перамяшана. Які-небудзь гаспадар, можа, і досыць мае зямлі, ды карысьці з яе няма ніякае. Вось, каб яна ў адным кавалку была, каб уся гаспадарка была на адным месцы, каб ніякі чорт ня лез да цябе ні з папасам, ні з выганам... Каб усё сяло разьбіць на хутары,— вось тады-б можна было і пагаспадарыць! Няма табе тады ні патраў, ні крадзяжу, ніхто ў цябе не закосіцца, не зажнецца...

— Гм!— ужо злосна гаварыў Лук'янец.— А як-жа з галечаю нашаю зробіш? Што і ёй дасі па дзсяціне ў адным месцы?

— Чаму-ж?.. Каму, можа, і надбаўка будзе. Зямля і лішняя можа быць.

Лук'янец раптам абурыўся.

— На лішнюю-ж новага асадніка пасодзяць!

— Ды не! Якога асадніка? Я ня тое кажу. Іншаму малазямельнаму з няўдобнае могуць даць.

— Гэта, значыць, пасадзіць галечу на горы, на пясок ды балоты? Добра надумаў, добра, што й казаць. Хай, значыцца, цягне трухлявую хату з сяла на сваю дзесяціну...—Ды яна-ж рассыпецца ўся. Дзе ён табе здолее перацягнуць!

Лук'янец захліпаўся ад злосьці. Пачынаў чырванець і Андрыёнак.

— А які табе клопат?—ужо незадаволена казаў ён.—Ты-ж, як-ні-як, гаспадар. Хоць невялікая, але гаспадарка, дык што табе да тае галечы?

Андрыёнак хітра паглядаў сваімі дапытлівымі вачыма і ўсё стараўся не адставаць ад шырокага Лук'янцевага кроку. Ён-жа цяпер маўчаў і толькі каля хаты спакойна сказаў Андрыёнку:

— Я табе кажу, браце. Ня хочу я, каб сяло разбівалася. Зараз мы жывем усе разам, трымаемся адзін за аднаго. Грамадою і паспрачацца можам з кім-небудзь, калі трэба будзе.

— Гэта з кім-жа? Дзе-ж гэта той вораг?

На гэта Лук'янец нічога не адказаў. Ён закручваў вусы і моўчкі глядзеў пад ногі.

Было ціха на сяле. За гўмнамі, узвышаючыся над сялом, бялеў моцнымі сьценамі фальварак пана Гжэцкага.

— Хто-ж гэта наш вораг, братка?—запытаўся ўдругі Андрыёнак.

Лук'янец пахмура зірнуў на яго.

— Той, з кім ты ў адну дудку дзьмеш!—буркнуў ён.—Гэта-ж ты на камасацыю хочаш мяне ўгаварыць! Сяло разбурыць хочаш, па сьвеце беднату пусьціць, новага асадніка пасадзіць! Дык ня будзе гэтага! Чуеш, Панас? Ня будзе. Усё сяло супроць будзе!

— Ды цішэй-жа ты! Людзі пачуюць. Навошта раней часу галас узьнімаць?—Я-ж можа пажартаваў.

Андрыёнак небасьпечліва азірнуўся, але ніхто іх ня чуў. На вуліцы было пуста і ціха.

Падыхала вільготным ветрам з балота і шылда на пастарунку звонка дзынкала.

Андрыёнак цвёрда зірнуў у твар Лук'янку хітрымі шчылінкамі вачэй і, ступіўшы крок ад яго, сказаў:

— Дык запомні-ж, браце, што сяло нічога ня зробіць. Чуеш, нічога! Гэта галеча ня мае голасу. Голас за тым, хто мае большасьць зямлі, чуеш Лук'янец? Вось яно як!

Лук'янец зьбянтэжана глядзеў на яго.

— А наконт ворага, гэта ты здорава сказаў... Люблю шчырасьць.

І, адыходзячы ад Лук'янца, дробным хіхатам дадаў:

— А я бачыў, як табе той арыштант Пашкевіч перадаў... Рэч ведама, мы людзі свае, але... бачыў...

— Цьфу, свадата...—толькі і мог сказаць Лук'янец.

Ён злосна ірвануў фортку на двор і так бразнуў ёю, што куры спалохана закудахталі на плоце і зляцелі ў канаплянік, а флегматычны сабака, здавалася, ад нараджэньня прыкуты на ланцугу пасярод двара, узьняў галаву і зьбянтэжана забрахаў на гаспадара.

Аж да вечару, пакуль жонка не паставіла на стол вячэру, Лук'янец ня мог супакоіцца. Ён незадаволена тупаў па хаце, ішоў з сякераю на двёр, сёе-тое майстраваў, выходзіў на вуліцу і задумна круціў чорныя вусы.

— Камасацыю... Бач ты! Каб сяло ўсё парасьцягаць...—мармытаў ён сам сабе.

— Ты што-ж гэта расхадзіўся сёньня? Вячэраць ідзі! Што там з табой сёньня сталася?

Лук'янец моўчкі сёрбаў крупеню і не глядзеў на жонку. У хаце стаяў пах чабору, мядуніцы і сушанае ліпы—жонка нешта разумела ў зёлках і на лета наносіла ў хату шмат розных траў. Імі яна потым лячыла свае хваробы ды і суседзям давала.

— Забралі сёньня хлопцаў,—парушыла яна маўчаньне,—і за што толькі? Не вінаватыя-ж яны ў падпале.

— За чорта лысага!— няласкава адказаў ёй муж.—Наплёў хто-небудзь куды трэба, вась і забралі. Цяпер-жа чаго-чаго, а шпікоу хапае, разьвялося...

Вячэралі Лук'янцы цяпер толькі ўдвох. Сын іхны ня дужа даўно паехаў, адбыўшы водпуск, на зіму ў Вільню. Ён вучыўся ў беларускай гімназіі. Вось ужо другі год, як Лук'янец вучыць Міколу. Выбіваецца з сіл, пасылае апошнюю капейку і ганарыцца, што сын будзе вучаным чалавекам. Паклаўшы ложку,

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

Лук'янец дастаў з-за бажніцы ліст ад сына і ў каторы раз пачаў яго чытаць. Гэта яго супакоіла і ён ужо зусім лагодным голасам сказаў жонцы:

— З Андрыёнкам сёньня гаварылі... Хоча гад камасацыю рабіць.

— Гэта на хутары ці што?

— Ага, на хутары.

— Гад гэты Андрыёнак—з панамі ліжацца!—раптам зазлаваў Лук'янец.

Жонка прыбрала ўжо са стала і слала пасьцелі. Перакідаючы посьцілкі, яна гаварыла:

— Гэта-ж усё сяло ведае—з панам Гжэцкім у іх справа моцная. Нядарма-ж ён яму сёлета поплаў даваў касіць! Можа ў шпікі да яго пайшоў.

— Гад, што й казаць,—мармытаў Лук'янец і раптам, нешта ўспомніўшы, усхапіўся з лаўкі.

— Куды гэта ты?

— Зараз прыду. Трэба ў адно месца схадзіць. Міхал Пашкевіч, як арыштоўвалі яго, прасіў справу адну пераказаць хлопцам.

Ён усьцягваў на сябе кажух і поркаўся ў кішанёх.

— Глядзі ты, галубок! Каб і табе таго ня было!—зласьліва сказала жонка.

— Ня дурыся!

Лук'янец зноў зазлаваў. Ён гучна бразнуў дзэвярыма і выйшаў на вуліцу.

На сяле было ўжо цёмна. Брахалі на краі сабакі. З балота цягнула вільготным ветрам. Праходзячы каля пастарунку, Лук'янец зірнуў у вакно, але там было цёмна, нічога ня відно. Насупроць, дзе кватараваў паліцыянт, бліскаў агеньчык, цямнела насунутая на вокны фіранка. Лук'янец прыгасіў цыгарку і, шчыльнай загарнуўшыся, пайшоў па цёмнай вуліцы на край сяла.

У той самы вечар, насыпех павячэраўшы, Панас Андрыёнак сьцягнуў з крука чухмень і сабраўся выходзіць з хаты.

— Ізноў пойдзеш да гумна начаваць?—заклапочана запыталася жонка.

— Трэба-ж пайсьці павартаваць, усяк можа быць,—адказаў ёй Андрыёнак.—Поўныя тарпы жыта стаяць, крыў божа чаго...

Андрыёнак не дагаварыў і палез за бажніцу. Ён выцягнуў адтуль закручаны ў анучы рэвалывэр і паклаў яго ў кішэню.

Кожную ноч ён хадзіў у гэтым годзе сьцерагчы гумно. Навокал ішлі чуткі пра падпалы. Часта ноччу, вышаўшы з хаты, можна было бачыць далёкае зарава пажару. Гарэлі асаднікі. Нехта няўлоўны падпальваў панскія сьцірты, фальваркі.

— Канец сьвету прыходзіць!—квахтала Андрыёнчыха,—вялікая смута пайшла ў народзе.

— Які там народ!—мармытаў Андрыёнак.—Цёмныя людзі злачынцы нейкія, вось табе і народ. Цяпер-жа пачалі ўжо і сваіх сялян, якіх большгаспадарлівыя, паліць. Што на сьвецедзееца толькі!

— Ты-ж глядзі, беражыся там.

Андрыёнак не адказваў. Ён узяў з-пад лаўкі бліскучую (учора толькі ад каваля) сякеру і спрабаваў на палец яе лязо.

— Узяць ці не?—разважаў ён. Сказаць па-праўдзе, ён больш верыў ёй, цяжкой ёмкай сякеры, чым гэтаму далікатнаму кручку.

Нарэшце ён запхнуў яе за пояс, уважліва аглядзеў хату і вышаў на вуліцу, крыкнуўшы жонцы:

— Замкні-ж, глядзі, добра!

Па вуліцы ён ішоў старожка, хаваючыся пад ценямі вербаў. Над сялом павіс сьветлым гарбузом поўнік, і вуліца маўчала ў яго сьвятле. За сялом, узвышаючыся на высокай горцы, смутна бялеў дом пана Гжэцкага. Там таксама ня было сьвятла і толькі ў мезаніне, што высока ўзьнімаўся над домам, ярка гарэў у адным вакне агеньчык. Ён бліскаў з імглы, як маяк, быццам даючы на сяло нейкія таемныя знакі, сыгналы.

Выходзячы на край сяла, Андрыёнак угледзіў у крайняй хаце Кандрата Емельянчыка агонь. Дзьве постаці там схіліліся за вакном блізка адна ад адной. Крадком, туляючыся пад ценямі, Андрыёнак падышоў да вакна і прыклаўся вухам. Быў чуен Лук'янцоў голас і спакойны Кандратаў. З хвіліну Андрыёнак слухаў, потым бразнулі дзьверы, і ён шпарка адбегся ад хаты пад цень разложыстае бярозы каля клуні.

З хаты вышаў Лук'янец, азірнуўся і пайшоў па сяле. Андрыёнак паглядзеў яму ўслед і шчыльнай загарнуўся. Пачынаў дзьмуць халодны вецер, і неба зацягвалася хмарамі.

— Мабыць заўтра дождж будзе!—падумаў Андрыёнак. Усё яшчэ баючыся, ён вышаў на задворкі і пайшоў па сьцежцы. Раптам ён узняў галаву і ўгледзіўся пільна на ўсход за сяло, за чорнае поле.

Недзе далёка, бледна ружавела неба, дрыжэла чырвонае сьвятло і ледзь прыкметнае далёкае полымя прабівалася тонкімі языкамі пажару з-за небасхілу.

— Ізноў пажар!—прамармытаў, уздрыгваючы, Андрыёнак. Ён перахрысьціўся і павярнуў па сьцежцы да свайго гумна.

III

Жніўныя работы ў фальварку пана Гжэцкага падыходзілі да канца. Апошнія жыта было зьвезена гэтымі днямі. На фальварку зрабілася ціха, спакойна. Дні рабіліся карацейшымі. Пачыналі дзьмуць з балатоў халодныя вятры. Блізка была ўжо восень.

Пан Гжэцкі, вызваліўшыся ад гаспадарчых клопатаў, пачынаў рыхтавацца да паляўнічага сэзону. Ён сам зьездзіў у Пінск, купіў лішнюю дубальтоўку да цэлае калекцыі паляўнічых прылад, што былі разьвешаны ў яго габінэце, рабіў запасы пораху і шроту розных калібраў, пачынаючы ад дробнага на зайцоў і канчаючы буйным, медзьвяжатнікам.

Цяпер ён кожны дзень, прачынаючыся раніцою, наведваў сваіх сабак. Сабакі былі любоўю і слабасьцю пана Гжэцкага. Ён мог цэлыя гадзіны прабаўляць каля іх, трэплючы даўгія шаўковыя іхнія вушы, сам кормячы іх, аглядаючы іхнія лапы, назіраючы за іхным здароўем.

У жніўні нарэшце, прыехала з Варшавы ягоная дачка. Яна даўно ўжо пісала дамоў пра сваё слабое здароўе, і пан Гжэцкі яшчэ з лета раіў ёй кінуць на год унівэрсытэт і прабавіць гэту зіму ў дварэ, на весцы. Але, мабыць, перспэктыва даўгое нуднае зімы недзе ў глушы Палесься палохала Яніну Гжэцкую. Толькі калі пан Гжэцкі напісаў ёй пра цікавых гасьцей з Бэрліну, якія вось ужо блізка месяц гасьцявалі ў іхнай Белай Гурцы, яна прыехала сюды і—адразу забылася на шумную Варшаву, на унівэрсытэт.

Госьці сапраўды былі шляхетныя і цікавыя. Праўда, Оскар Штальман занадта ўжо сур'ёзны для выкшталцонага маладога

чалавека. Яго сур'ёзна сьціснутыя вусны рэдка калі раскрываліся на фліртоўныя жарты і залёты. Быў ён моцным і замкнёным, і хоць шчырая варшавянка Яніна не магла знайсці заганы ў цалкам шляхетных манэрах гэр Штальмана, яна неяк гублялася ў яго прысутнасьці і здавалася сабе самой зусім маленькаю дзяўчынкаю.

Гэта, тым часам, ня шкодзіла ёй весці са Штальманам даўгія гутаркі на тэмы, пачынаючы ад бэрлінскіх тэатраў і канчаючы апошнімі палітычнымі падзеямі.

— Чаго ён прыехаў сюды?—часам думала Яніна,—ён-жа не такі, як гэтыя Штрайбэрг і пан Галомбэк.

Аднойчы яна запыталася пра гэта ў бацькі, але той нічога выразнага не сказаў.

— Госьці...—быў адказ.—Прыехалі за кампанію з панам Галомбэкам, цікавяцца нашым краем. Людзі яны шляхетныя і дужа прстойныя.

Апошняя Яніна бачыла і сама, але большага пра гэр Штальмана яна даведацца не магла.

Неяк гэр Штальман, пакінуўшы сваю звычайную сур'ёзнасьць і заклапочанасьць, якая апошнімі днямі пераростала ў лёгкую трывогу, сказаў Яніне жартам:

— Я, ведаеце, прыехаў сюды з тымі,—ён паказаў у бок касцёлу, дзе днямі сядзелі пан Галомбэк і гэр Штрайбэрг,—каб знайсці тут дужа каштоўны скарб.

Але за гэтымі словамі быў звычайны залётны сьмех і панна Яніна, пачырванеўшы, падумала, што гэтым дужа каштоўным скарбам гэр Штальман лічыць яе.

Зусім іншым быў маладзенькі гэр Клемм. Ён быў таксама вучоным. Панна Яніна даведалася, што ён асыстэнт вядомага бэрлінскага прафэсара Стронга. Гэта ў вачох студэнткі унівэрсытэту дужа ўзняло Клемма.

Асыстэнт цэлымі гадзінамі мог гаварыць з Янінаю пра ўсякія драбніцы, перасыпаючы гутарку жартамі і сьмехам. Як і Явіна, ён быў заядлым спартсэнам. Апрача таго, ён крыху ведаў польскую мову і гэта зусім зблізіла яго з Янінаю. Яна пакінула ў спакоі няпрыступнага гэр Штальмана і цэлыя дні бавіла з вясёлым асыстэнтам прафэсара Стронга.

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

Сёньня яны таксама пайшлі ўдвох на далёкую пагулянку за фальварак. Дом зрабіўся ціхім, бадай што пустым. Гэр Штальман адмовіўся з імі ісьці і замкнуўся ў сваім пакоі. Яму трэба было напісаць у Бэрлін якія-коледы лісты. Пані Ядвіга нейкі час рабіла са Стэфкаю па доме, а потым таксама зачынілася ў пакоі і занялася новымі раманамі, што Яніна прывезла з Варшавы.

Пад вечар да пана Гжэцкага прышоў з сяла настаўнік Смольненскае школы Ётонскі.

Ён далікатна пацалаваў руку пані Гжэцкай, калі яна вышла прывітацца з ім, і паціснуў руку гаспадару. Але пані Ядвіга хутка выйшла, спаслаўшыся на тое, што ёй нездаровіцца, і пакінула пана Ётонскага з гаспадаром адных.

У габінэце пан Гжэцкі падсунуў па-сяброўску Ётонскаму крэсла і сыгары і сеў сам на кушэтцы пад асартымэнтам карабінаў, шабляў і стрэльбаў, разьвешаных па сьцяне.

— Ну, як справы, пане носьбіт польскае культуры на крэсах?—запытаў ён, пускаючы клубы пахучага дыму.

Ён глядзеў на Ётонскага лагоднымі вачыма чалавека, які адпачывае, пазбавіўшыся ад усіх і ўсялякіх клопатаў. Грубаваты твар ваякі за апошнія гады крыху патаўсьцеў, зьмякчыўся і мабыць мала хто з былых вайсковых таварышоў—лёгіянэраў пазнаў-бы ў ім калішняга паручніка польскае арміі. Да рэчы, Юзэф Гжэцкі цяпер ужо і ня быў паручнікам. Вось ужо другі год, як пан Гжэцкі носіць чын палкоўніка. У ягоным габінэце вісіць вайсковая форма „довудцы пулка“—прыгожы шынэль, на пагонах абарончага колеру срэбныя нашыўкі, тры зоркі і ожал. Тыя-ж тры зоркі з белым арлом над імі—на шапцы пыхлівай упэўненай, як сам гаспадар.

— Як маецца пан настаўнік?—удругі запытаўся ва Ётонскага Гжэцкі.

— Нішто. Дзе-ж вашы госьці, пане Гжэцкі? Дзе панна Яніна?

— Госьці заняты сваёю вучонаю працаю ў ксяндза, а Яніна з панам Клеммам пайшлі яшчэ зраньня гуляць.

Настаўнік незадаволеная скрывіўся, пачуўшы асыстэнтава прозьвішча. Пан Гжэцкі заўважыў гэта. Ён даўно ўжо ведаў, што Ётонскі кахае яго дачку і часта сьмяяўся з гэтага. Каханьне

было зусім безнадзейнае. Настаўніку нават рэдка калі даводзілася бачыць панну Явіну. Яна ня часта прыяжджала з Варшавы.

Гэта ўсё тым часам ня шкодзіла самым блізкім адносінам паміж асаднікамі і настаўнікамі. Пана Ётонскага ў фальварку лічылі за свайго чалавека. Ён часта заходзіў да асадніка па справах, звязаных з агульным жыццём на крэсах.

— Справа нішто, — ізноў паўтарыў настаўнік, — але са школаю ня ўсё добра. Пачаўся навучальны год, а ў школе вучняў зусім мала.

Пан Гжэцкі настаражыўся і мацней засоп люлькаю.

— Сяльчане ня хочуць пасылаць у польскую школу дзяцей. Нават ёсць факты адкрытага агітавання супроць школы. Так, напрыклад, селянін Лук'янец неяк сказаў: „Каб мой сын ня вучыўся ў беларускай гімназіі ў Вільні, дык я-б ня пусьціў яго зусім вучыцца“. Ён кажа, што лепш быць нявучаным, чым ламацца чужою моваю.

— Гмм... так, так... — Пан Гжэцкі чыркануў у свой занатоўнік прозьвішча Лук'янца і сказаў пану Ётонскаму:

— Прыдзеца штрафоваць тых, хто не пасылае дзяцей. Вы там паведамеце, пане Ётонскі, у гміну прозьвішчы. Гэтых хлопцаў, відаць, толькі прымусам і возьмеш.

Ён раззлавана выбіў люльку і, адкінуўшыся, на сьпінку кушэтка, загаварыў:

— Не разумею... Куды яны толькі могуць дзецца са сваёю кароўяю моваю, ня вучачыся ў дзяржаўнай польскай мове? Ну, зразумела тое, што зкамунізаваныя, падбітыя рознымі там цёмнымі асобамі, яны здольны на дывэрсійныя, супроцьдзяржаўныя ўчынкі. Падпалы, псаваньне тэлеграфных правадоў, нават замахі на цяжкія, пане Ётонскі, цяпер на ўсходніх крэсах пашырыліся. Але адкуль гэты, так сказаць, хлопскі патрыётызм? Чаму яны так ненавідзяць польскую мову?

Настаўнік задумна ляпаў па сталае пустым паляўнічым ладункам.

— Як я разумею, — сказаў ён, — і мая думка падмацована доўгім назіраньнем за тутэйшымі людзьмі, — гэта нянавісьць зьяўляецца адваротным бокам аднае мэдалі. У іхных галовах, бачыце, польскі ўрад, мы, на каго яны, трэба сказаць, глядзяць, як на чужых,

і польская мова, польская культура, якую мы нясем у гэты дзікі край—цалкам варожыя. Яны ў сваёй, дзікай сьляпоце бунтуюць супроць гэтага.

— Маеце рацыю, пане Ўтонскі, маеце рацыю.

Пан Гжэцкі задумёна ўтупіўся ў разьвешаную зброю і колькі хвілін сядзеў нярухома. Потым рашуча ўстаў з кушэткі і, ляпнуўшы настаўніка па плячы, сказаў:

— Але-ж гэта глупства, пане Ўтонскі. Ці праўда? Мы, праваднікі польскае культуры тут, на крэсах, і сваю задачу выканаем. Ці праўда, пане Ўтонскі?

Словы пана Гжэцкага перапыніла пакаёўка Стэфка. Яна прасунула ў дзьверы свой хітранькі тварык і адрапартавала:

— Ту до пана пшышлі хлопі... Хцелі-б zobачыць пана.

Пан Гжэцкі ўзяў пад руку настаўніка і пайшоў з ім да гасьцей. Праходзячы каля жончынага пакою, ён пастукаў у дзьверы і крыкнуў:

— Ядвіга, спасылай Стэфку па Яніну і пана Клемма! Хутка вечар. Яны занадта ўжо загуляліся.

І зноў, назваўшы асыстэнтава прозьвішча, пан Гжэцкі пачуў, як ва Ўтонскага ўздрыгнула рука. Вясёлая, хоць крыху гіранічная, усмешка, зьявілася на яго твары. Ён жартаваў з настаўнікам, ціснуў яму руку. Сказаць па-праўдзе, ён любіў гэтага свайго карыснага чалавека тут, на ўсходніх крэсах, дзе ён гэтак добра, моцна абаснаваўся.

У прыхожай чакалі тры селяніны. Гэта былі таксама свае людзі ў фальварку. Пан Гжэцкі бадай па-сяброўску падаў руку каранастаму Панасу Андрыёнку і ўсім астатнім. Яны нізка пакланіліся пану Гжэцкаму, ціснучы ў руках шапкі.

Пан Гжэцкі прапанаваў усім сесьці і сам, змясьціўшыся на супраць іх, пачаў гутарку. Яго голас і паводзіны адразу змяніліся. Нават манэры былі ня тыя. Настаўнік, стоячы каля вакна, праз якое было відаць поле, сяло і кавалак балота з хмызьняком каля яго, дзівіўся:

— Які-ж лоўкі гэты Юзэф! Якім-жа ён умеє быць простым з гэтым народам! Мабыць яны зараз лічаць сябе роўнымі з ім.

Пан Гжэцкі быў у гуморы. Ён перасыпаў гутарку жартамі, сьмехам. На кожны яго жарт адказваў пачцівы хіхат. Кашчавы дзядок з бародкаю, падобнай да абскубанай мяцёлкі, закрываў,

сьмяючыся, рот рукою і сядзеў на самым кончыку прапанаванага крэсла. Вальней за ўсіх трымаўся Панас Андрыёнак. Гэта быў самы моцны гаспадар і пан Гжэцкі зварачаўся да яго часьцей, чым да ўсіх. Ён частаваў яго тутунём, ляпаў яго па плячы, пытаўся пра здароўе сям'і.

Гаспадары прышлі да асадніка з просьбаю.

— Так што мы ізноў пана будзем прасіць... Няхай нам пан даруе,—гаварыў за ўсіх Панас Андрыёнак.—Дужа ўзьдзячны за поплаў, які пан сёлета быў ласкавы нам даць?...

Пан Гжэцкі ласкавым рухам спыніў Андрыёнка. Ён нічога не шкадуе для добрых людзей. Ён дужа рады, што ў сяле ў яго ёсьць добрыя прыяцелі. Для іх ён ўсё можа зрабіць... А лесу ён бязумоўна дасьць. Гэта як ёсьць.

— Ну вось, пане Ётонскі!—вясёла сказаў ён настаўніку.— Ня гэтка ўжо дрэнныя тут людзі!

І, зварачаючыся да сялян, загаварыў:

— А як, сябры мае, наконт школы? Мы тут з панам настаўнікам гаварылі—ня хочучь у вас, я чуў, некаторыя пасылаць дзяцей.

— Глупства!—адказаў трэці селянін. Быў ён надзвычай пахмуры на выгляд. Паасобнымі кусткамі расла барада, якая пачынала ўжо сівець. Ад насупленых калматых брывей вочы здаваліся суровымі, злоснымі. Але цяпер у іх сьвіцілася мяккасьць і пачцівасьць.

— Глупства,—сказаў ён.—Гэта ў нас некаторыя народ баламуцяць. А так—мы ня супроць. Як-жа дзяцей без навукі пакідаць? Мова—яна польская, дзяржаўная. З ёю куды хочаш пойдзеш.

— А ўжо-ж, а ўжо-ж!—заківаў сівенькі дзядок.—Куды там з нашаю мужычаю моваю паткнешся?

Настаўнік адарваўся ад вакна.

— Ды пра гэтых дзядзькоў дрэннага нельга нічога сказаць,—заўважыў ён.—Якраз вось Андрыёнкавы дзеці наведваюць школу стала. Таксама Макарэвічавы.

Ён паказаў на пахмурага селяніна.

— Але ёсьць некаторыя людзі...

Панас Андрыёнак рашуча прысунуўся да асадніка і загаварыў.

— Я вам скажу, пане... Ёсьць у нас такі народ, ёсьці...

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

Апошнія словы ён праказаў бадай шэптам. У прыпадку прыхільнасьці ён паклаў на тлустую каленку пана Гжэцкага сваю руку. Пан Гжэцкі грэбліва скрывіўся і няпрыкметна адсунуўся.

— Я вам скажу, пане!—працягваў, хвалюючыся і зьбіваючыся Панас Андрыёнак.—Цёмны народ цяпер пайшоў. Баламуцтва багата разьвялося. Зладзеяў у народзе поўна... Вось, скажам, падпалы. У пана надоечы сена спалілі..

Пан Гжэцкі паляпаў Панаса па плячы:

— Глупства, глупства, сябры мае! Я-ж ведаю, што гэта зрабілі цёмныя людзі. Каб усе былі гэткія, як вы, дык ня было-б гэтага.

— Вось, вось!—узрадваўся Андрыёнак.—Я ж і кажу,—цёмныя асобы, баламуты, зладзеі...

І, устаўшы з крэсла, ён крыкнуў:

— Жыцьця на сяле няма ад іх! Ня можам з такімі людзьмі гаспадарыць! Крадзеш, сваркі... Галетнікі побач з табою живуць і дыхаць табе не даюць! Сёньня, скажам, вас спалілі, а заўтра, крыў божа...

Панас Андрыёнак перахрысьціўся.

Гаспадары ўсхавалёвана заківалі галовамі і пасунуліся бліжэй да асадніка. Сівенькі дзядок нахілюся да пана Гжэцкага і таёмна зашаптаў:

— Надумалі мы сяло на хутары разьбіць... Каб, значыцца, гаспадарыць спакайней...

— Камасацы хочам,—растлумачыў пахмура Макарэвіч.

Твар у пана Гжэцкага ажывіўся. Нават настаўнік адыйшоў ад вакна і сеў, зацікаўлены, каля сьлячан.

— Ня будзе ў цябе галота пад бокам сядзець...—разважаў Андрыёнак.—Зямля ў адным месцы... ні табе палосак, ні закошванья! Адзін на сваім кавалку, як пан.

— Маеце рацыю, сябры мае. Маеце рацыю!

Пан Гжэцкі задумаўся. Потым устаў і, прайшоўшыся па пакоі, сказаў гаспадаром:

— Добрую справу надумалі. Урад вам дасьць крэдыт на перабудову. Будзеце гаспадарамі. Наладзіце спраўную гаспадарку, запануеце.

— Яшчэ як!—захоплена сказаў Андрыёнак.—Ды мне-б толькі, каб зямля разам была! Каб не сядзеў пад бокам усякі галатыр!—дык я-б...

Андрыёнак не знаходзіў слова, каб выказаць, як бы ён гаспадарыў, выдзяліўшыся з сяла.

— Толькі вось што, сябры мае...

Пан Гжэцкі спыніўся каля гаспадароў і ўзьняў угару палец. Якраз у гэты момант у пакой увайшла пакаёўка Стэфка. Яна пачала абціраць мэблю, муркаючы нейкую песеньку, пазіраючы на гаспадароў, на Гжэцкага і на настаўніка.

— Пойдзем, сябры мае, да мяне ў габінэт,—абарваў пан Гжэцкі.

Гаспадары ўсталі і гужам пацягнуліся за асаднікам. У прыхожай засталася адна Стэфка. Яна адчыніла вакно, каб праветрыць поўны тутунёвым дымам пакой, і пачала выціраць забруджаную падлогу. Але, як толькі лягнулі дзьверы ў габінэт пана Гжэцкага, Стэфка кінула работу. Яна падкралася пад дзьверы габінэту і пільна прыслухалася.

Праз дзьверы чуўся прыглушаны Андрыёнкаў і задаволены асадніцкі голас. Ішла шчырая размова гаспадароў з асаднікам. У гутарцы мільгалі прозьвішчы сялян і Стэфка, пачуўшы адно, уздрыгнула.

У габінэце зашумелі. Загрукалі крэслы. Стэфка адбеглася ад дзьвярэй і, схопіўшы хустку, выбегла на вуліцу.

Ужо вечарэла. Стэфка ў цемры зьбягала па шэрай сьцежцы з гары, захутваючыся ў хустку. З сяла былі чутны галасы. Рыпала гармонь. Сьмяяліся дзяўчаты.

Селавы гарманіст Ігнатовіч ужо канчаў бясконцую кадрыль, калі яго крануў за плячо таварыш, клічачы з кругу.

— Стэфка, Стэфка прышла!—загучэлі дзявочыя галасы. Дзяўчаты абкружылі шчыльнаю сьцяною фальварковую пакаёўку. Стэфка бадай ня ўмела гаварыць пабеларуску і шпаркая пазнанская гутарка пачужому гучэла ў дзявочым крузе. Гэта, аднак, не замінала селавым хлапцом жартаваць з ёю, запрашаць яе на польку, што меліся загадаць гарманісту.

— Кінь-жа ты кабызіцца! Пойдзем саскачамі!—упрашаў яе бялявы хлопец.—Мне Ігнат дазволіў.

Ён кіўнуў на гарманіста. У крузе зарагаталі і Стэфка пачырванела. Усе ведалі, што палячка-парабчанка ходзіць на сяло бадай дзеля аднаго Ігнатовіча. Нават сам гарманіст не хаваў свайго каханьня з ёю.

На сёнешні дзень, аднак гульня спынялася. Ігнатовіч, пагаварыўшы з таварышом, ращуча зашпіліў на рамяні гармонь і пачаў разьвітвацца:

— Час мне ісьці...

У крузе незадоволена зашумелі, але Ігнатовіч упарта адмаўляўся іграць. Ён, як хвацкі ўхажор, узяў Стэфку пад руку і пайшоў з ёю па сяле. Таварыш, які яго выклікаў з кругу, пайшоў разам з ім.

Стэфка, нешта шпэрка гаварыла хлапцом, мяшаючы беларускія словы з польскімі і ўсё захутваючыся ў хустку. Ігнатовіч спакойна слухаў яе. Ён толькі час ад часу перакідваў гармонь з пляча на плячо і бурчэў:

— Вось гады!.. Вось-жа гады, трасца ім!..

Заварочваючы са Стэфкаю да свае хаты, ён сказаў Кандрату:

— Гэта пытаньне трэба разабраць сёньня-ж. Трэба адразу даць адпор. Сёньня мы зьбярэмся. Стэфка зробіць інфармацыю. Толькі асьцярожна трэба... Зьбірацца будзем на старым месцы.

— Добра.

Кандрат павярнуўся і пайшоў далей на канец сяла. Быў ён заклапочаны і не адказваў на воклічы хлопцаў, што сядзелі з дзяўчатамі на прызбах цёмных ужо хат. На небе прабіваліся першыя зоркі і крываваы, на старажытны тарч падобны, месяц ламалу вылазіў з суседніх зыбучых балатоў.

— Жыцьцё падобна на кінематаграфічную істужку. Людзі робяць іх тысячы, мільёны—шэраг стандартных фільмаў на два тоны: чорны і белы. Са спалучэньня гэтых тонаў на экране выходзяць трагедыі, камэдыі, фарсы, драмы, але канец іхны бадай заўсёды аднолькавы, бо людзі звыклі да стандарту. У амэрыканскіх фільмах, скажам, усё канчаецца пацалункам.

— Ёсьць яшчэ каляровыя фільмы. Я бачыла.

— Так. Некаторыя робяць жыцьцё багатым на колеры, фарбы. Тады экран ажывае. Жыцьцё робіцца цікавейшым. Для гэтага трэба вялікае штукарства і ўменьне. Каляровых фільмаў у нас мала.

— Трэба, каб ўсе істужкі былі каляровымі?

— Неабавязкова. У кожным фільме ёсьць свая сыстэма, свой пэўны канец. Трэба, каб людзі не рабілі гэту сыстэму паводле стандарту. Трэба, каб канец ня быў звычайны. У Оскара Штальмана істужка на два тоны: чорны і белы. Гэта выглядае дужа сурова. І сыстэма яго суровая. Канец-жа будзе моцным, бо чалавек ён моцны.

— Вы каб хацелі-б, ваш фільм быў каляровым?

— Не, я хацеў-бы пусьціць яго ў адваротны бок. Дайсьці да таго месца, дзе мусіць быць пачатак, а потым пусьціць яго іначай, паводле пэўнай сыстэмы з канцом, якога-б я жадаў.

— Фільмы, якія пускаюць у адваротны бок, дужа сьмешныя. Яны багаты на раптоўнасьці і выглядаюць нерэальна і камэдыяна.

— Праўда. Я гэтага ня хочу. Прабачце за недарэчную гутарку.

Карль Клемм і панна Яніна дужа позна вярталіся да фальварку. Яны абхадзілі за дзень бадай усе ваколiцы і дужа стоміліся. Панна Яніна абапіралася на асыстэнтаву руку і тулілася да яго. Падвечар узьняўся халодны вецер, і панна Яніна ўздрыгвала ад холаду. Карль Клемм аддаў ёй свой плашч.

— Але-ж вам будзе холадна!—засупярэчыла яна.—Ведаеце, што я прыдумала? Давайце будзем ісьці пад адным плашчом.

І, сьмяючыся з свае выдумкі, панна Яніна загарнула ў плашч Клемма. Пад бледным месячным сьвятлом здавалася, што ідзе адзін чалавек з двума галовамі—мужчынскай і жаночай.

— Я ня ведала, што вы тут жылі,—сказала панна Яніна.

— Я, уласна гаворачы, тут мала бываў. Але нябожчык-бацька час-ад-часу прыяжджаў сюды. З пачатку сусьветнае вайны ён жыў тут бяз выезду... да самае сьмерці.

Блукаючы па ваколiцах, панна Яніна з Клеммам найшлі на руіны калішняга невялікага фальварку, што некалі стаяў над Ясельдаю. Гэта былі рэшткі дому і драўляных гаспадарчых

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

пабудоў, якія былі қалісьці зьнішчаны пажарам. Сяляне парасьцягалі цэглу. Засталася адна разбураная напалову сьцяна, што ўзвышалася на пагорку.

Калісьці гэта быў маёнтак нямецкага прафэсара Бэрнгардта Клемма. Вайна захапіла прафэсара ў ім. Фронт па некалькі разоў праходзіў па гэтай мясцовасьці і нішчыў усё навокал. Але прафэсар упарта не хацеў выяжджаць з маёнтку. Усёроўна ў Нямецчynu папасьці было цяжка. Лісты ад яго не даходзілі да бэрлінскіх таварышоў, да яго сына. Потым даведаліся, што прафэсар Клемм быў расстраляны расійцамі, як нямецкі шпэг. Яго абвінавацілі ў тым, што ён нібыта падаваў праз раку сыгналы нямецкім войскам.

Усё гэта Карль Клемм расказаў паньне Яніне, калі яны стаялі на руінах фальварку. Паказваючы на абгарэлую, аблупленую вятрамі і дажджамі сьцяну, асыстэнт гаварыў паньне Яніне:

— Вось тут расстрэльвалі бацьку. Адзін чалавек з сяла, які блізка ведаў яго, бачыў, як расстрэльвалі. Расійскі афіцэр біў старога перад расстрэлам. Ён, бачыце, стараўся выведаць у бацькі няіснуючыя ваенныя тайны...

Ад абгарэлых руін веяла пусткаю і разбурэньнем. Асыстэнт пацягнуў прэч ад іх панну Яніну. Бадай усю дарогу пасьля гэтага ён маўчаў, і панна Яніна далікатна старалася не парушаць яго задумы.

Толькі ўзьнімаючыся на гару да фальварку, асыстэнт зрабіўся па-ранейшаму вясёлым, якім прывыкла бачыць яго ў фальварку панна Яніна.

— Зірнеце,—паказаў ён навокал рукою.—Чым ня кадр з кінофільму? Залітая мясечным сьвятлом рака, лес. Урачыстая цішыня. Гэты фільм на экране добрага эўропейскага кіно-тэатру мусіў-бы закончыцца пацалункам.

Але пацалунку ня было. Панну Яніну і Клемма дагнала, запыхаўшыся, Стэфка. Яна бегла ў фальварак з сяла. Параўнаўшыся з імі, яна сказала:

— Паноў чакаюць дома. Там аб вас трывожацца. Я вас усюды шукала!..

Карль Клемм адхіснуўся ад панны Яніны і прысьпешыў крок.

— Сапраўды, мы з вамі сёньня загуляліся, панна Яніна. Пані Ядвіга будзе трывожыцца. Нядобра...

Каля самага фальварку яны сустрэлі сялян і настаўніка. Сяляне знялі шапкі і нізка пакланіліся, праходзячы, а Ётонскі спыніўся каля панны Яніны, ледзь кіўнуўшы асыстэнта.

— Я даўно ўжо ня бачыў вас, панна Яніна,—ціха сказаў ён.— Можна падумаць, што вы ўнікаеце мяне. Чым я правініўся перад вамі, Яніна?

Панна Яніна незадаволена зірнула на Ётонскага. Але хутка яна ізноў засьмяялася і вясёла адказала:

— О, роўна нічым, пане Ётонскі! Мы сёньня позна гулялі з панам Клеммам. Наведалі шмат цікавых мясьцін. Нам было так весела.

— Я гэта бачу, панна!—пахмура сказаў настаўнік.—Бачу і...

— Што такое?—узьяла броўкі панна Яніна. Яна акінула пана Ётонскага насьмешлівым позіркам і пацягнула за руку асыстэнта.

— Хадземце, гэр Клемм! Нас чакаюць.

Настаўнік застаўся адзін на белай сьцежцы. Белы месяц вісеў над сялом. Цяпер ён ужо ня быў падобны на старажытны тарч. Ён быў больш падобны на расьпечанае да-бела гарматнае ядро, выпушчанае з шалёнаю хуткасьцю і застыглае раптам у пустым, халодным небе.

(Працяг будзе).